श्रीगणेशायनमः॥ स्तुतुंसदुक्तिलवकंकविरक्तिंतुत्रिशेषैःसंप्रार्थितोल्पविदपिप्रतिपद्यसूक्तिं श्रीभास्करोदितमिताम्हतुल्य
कर्मरक्तिंदधातुममलामहमद्यतोस्मि १ गणेशानमदंतातंगुरुसूर्यंसरस्वतीं प्रणम्यपद्मनाभोहंकुर्वेटिकांसवासनां २
तत्राद्यावविघ्नसमाप्त्यर्थंग्रंथारंभेभिमतदेवतानमस्कारमाचार्यःकुरुते गणेशमिति अहंभास्करःब्रह्मसिद्धांततुल्यंकर्म
प्रवक्ष्यामि अथदृग्गणनंतरं कस्मात्पूर्वसिद्धांतपाटीगणितवसिष्ठसिद्धांततुल्यंकुतूहलग्रहकर्मचात्तस्माद्गणनंतरंब्रह्मसि
द्धांततुल्यंरेवटकर्मप्रवक्ष्यामीत्यन्वयः शेषंस्पष्टं अत्ररेवटकर्मप्रवक्ष्यामीत्युक्तंतत्सिद्धांतादिष्वपिरेवटकर्मैवकरव्यते
नसाध्यंनत्वन्यत् ग्रहगणितनाम्नःप्रसिद्धत्वात् अत्रचसिद्धांतलक्षणेनतंत्रलक्षणेनकरणलक्षणेनवाप्रोच्यते
तत्प्रकटीकरोती लघुक्रियमिति विशेषणकरणलक्षणेनाभिधीयतइत्यवगंतव्यं तत्कथं कल्पादेरारभ्यगताब्दमा
सदिनादेःसौरसावनचांद्रमादिमानमवगम्यसौरसावनगताहर्गणामध्यमादीनांकर्मोच्यते तत्सिद्धांतलक्षणं वर्तमान
शकादेरारभ्येवज्ञात्वोच्यते तत्तत्रलक्षणं एषांक्रमाद्दृग्मध्यलघुक्रियेयंभवति अतोलघुक्रियत्वात्करणलक्षण्य
मेवतत्रगताहर्गणवासनाप्रक्रियोच्यते शाकन्नाति २ खरामाहतदृति ३ यस्मिन्नभीष्टमासग्रहाणांमध्यमाधंसाध
नंसाधयितुमिष्यते तत्समधिकःशाकःपंचदिकचंद्रहीनःकार्यः यच्छेषंतेग्रंथारंभस्यगताब्दाः सौराभवंतिगताब्द
करणदृत्यर्थः सजकैर्द्वादशभिर्निघ्नः एवंगताब्दगणोमासीकृतःसौरमासगणोजातः मधोश्चैत्रादिमासान्वितःकार्यः
ततोऽधिमासाःचसाध्याः दृत्यत्रकर्मव्यत्यासेगणितदोष्यंतदृश्यंते तत्कथं येगतमासास्तेसौराः येचैत्रादिगतमासा
स्तेचांद्राएवजन्यजनकयोर्योगोनसंभवतीतिअतोत्रप्रथममधिमासानूनसाध्यसौरेषुसंयोज्यसर्वेचांद्राएवोत्पादिताः
तस्मान्मधोर्यातमासान्वितदृक्तं सकल्पितचांद्रमासगणः शरांगैरवासाधिमासैर्युक्तःकार्यः कस्मादवोक्तेः अधोदृ
निघ्नात् किंलक्षणात्तुरसांगान्वितान् पुनःकिंलक्षणात् स्वाभ्रखांकांशहीनात् शरांगैरवासाधिमासैरि ति अत्तरसां
गान्वितादित्युक्तं तस्योपपत्तिर्यथा ग्रंथारंभेषट्षष्टिरधिमासशेषमभवत् पंचषष्टिभिःपक्षैरेकोधिमासस्तदपेक्षायां

103/1917

तःक्षिप्तं स्वाभ्रखांकांशहीनादस्योपपत्तिः कल्पसौरपक्षाःकल्पाधिमासैरुच्यंतेतत्रपंचषष्टिर्लभ्यंते शेषंकिमप्यर्वरितं
तत्कल्पसौरपक्षाणांकिंचिन्नूनाष्टनवत्यधिकाष्टशतांशा ९९८।४० स्तत्राचार्येणस्वल्पांतरत्वाल्लाघवात्स्वस्वाभ्रखांकांश्ना
ऊनःपंचषष्टिपक्षैरेकोधिमासस्तस्माद्दिनमासानांपंचषष्ठ्याभागोगृहीतस्तेधिमासास्तैरन्वितःसौरमासगणश्चांद्रस्या
दित्युक्तं अर्कोस्वराभाहतःपुनस्त्रिंशद्भिर्गुणनीयः एवंचांद्रस्तिथिगणोजातः सयातस्तिथ्यन्वितःकार्यः सयुगांगैरवा
सावमानः अथस्त्रियुक्तात्किंलक्षणात्स्वराभाभ्रेशोनांशयुक्तान् त्रियुक्तादितियंग्रंथारंभेचतुःषष्ट्याएकोवमस्तदापेक्षा
यांतरावमशेषंचयस्तेयोज्याः रामाभ्रेशोनास्तेषामुपपत्तिर्यथा कल्पचांद्रदिनाःकल्पावमाश्चपरस्परमपवर्तिताश्चांद्र
दिनस्थानेरामाभ्रेशोनाः अवमस्थानेएकारामाभ्रेशोनाःसैकाःक्रियंते तदाचतुःषष्ट्याएकादशलभ्यंतेतस्मात्तेरामाभ्र
शोनाःहीयंते तदाएकएवलभ्यतेसतेषुयुक्तः कार्यः अतःस्वरामाभ्रेशोनांशयुक्तादित्युपपन्नं युगांगैरवाद्यानयोन
स्तेःप्राग्वत्सौरचांद्रदिनगणोहीनःकार्यः सजीववारादिकोहर्गणःस्यात् ग्रंथारंभेजीववारोभूत्तस्मात्तज्जीववारादि
कइत्युक्तं इतिप्रारंभादारभ्यएतेभूदिनाअर्कसावनाइतिएतावंतःसूर्योदयाजाताश्चहर्गणःसिद्धः नन्वधिमासाव
मसाधनस्यकोत्पर्दृष्टा एवंपंचषष्टिभिःपक्षैकोधिमासस्त्रिंशद्दिनात्मकोगृह्यतेतत्रद्वात्रिंशद्भिः सार्धैःपंचदशतिथ
यःअधिकाःकस्मान्नगृह्यंते अथचत्रतिवर्षएकादशदिनाःसौरश्चांद्रोवर्तेतेतेपिप्रतिवर्षंकस्मान्नगृह्यंतइति त
दोक्तंभास्कराचार्येण अहर्गणस्यानयनेर्कमासाश्चैत्रादिचांद्रैर्गणकान्विताकिं कुतोधिमासावमशेषकेचयुक्तेय
तः सावयवानुपातः अस्यपूर्वार्धस्योत्तरंदर्शितं द्वितीयार्द्धस्योक्ता पेक्षकःस्योत्तरंयथा यद्यधिमासाः सावयवागृह्यंते
तदातदुक्ताःसौरमासास्तेगताश्चांद्रदिनाभवंति वर्तमानोमाससौर एवभवति संक्रमावधिरित्यभिप्रायः यतोदर्शां
तंतःसंक्रांत्यवधिदिनानिप्रायंतिसावयवानितेभ्योनुपातः अधिमासशेषंचाप्यते तद्यथा यदित्रिंशद्भिर्दिनैरधिमा
सशेषंलभ्यतेतदैभिः सावयवैः किमिति अतस्तस्मिंस्त्यक्तेदर्शांतमासाएवभवंति अतउक्तं दर्शावधिश्चांद्रमासोही

स्यादिनथा दर्शाग्रतः संक्रमकालतः प्राक्तत्रैवतिष्ठत्यधिमासशेषं दर्शोननेतोयातत्तिथिघभोगेः सौरैरूनैरादिवत्साधनेताः यत्रे
धिशेषेऽध्यर्दिनाधिकात्रेत्यूक्तं चतत्साद्धमासशेषं तथावमाधिसाधवाग्रह्यते तदानेरूनाभ्यांद्वालेगतसावनाभवंति ता
भिः सप्तघ्नुपातेवमशेषं प्राप्यते तच्चथा यदिषष्टिभिर्घटिकाभिरवमतुल्यंतदवमशेषंलभ्यते तदाभिः सावनघटीभिः किमिति
अथावमशेषंस्यात् जातस्त्यत्रिंशत्तकेरूर्यादयिकोहर्गणः स्यादिति सावनघटीयुग्हीनेषुमध्यगतिघ्यंताहर्गणोभवतीत्यत
स्यक्तं यतउक्तं तिथ्यंतमर्यादयोस्तुमध्येसदैवतिष्ठत्यवमावशेषं त्यक्तेनतेनोदयकालिकः स्यात्तिथ्यंतकालेरूगणोन्यथावे
॥ग्रंथारंभेचेनरूपतिपदिसूर्योदयिकामध्यमाग्रहास्तेग्रहाणांध्रुवकाः सूर्याहीनांतथाकृतेषोचतेदिशइति ४ कुजइति ५ ॥

क्षेपकाः								
सू	चं	मं	बु	गु	शु	श	रा	गा
१०	९	४	९	७	२	२	८	४
१९	१९	१५	१७	२१	२५	७	१८	२
२३	५	१२	२५	२४	२२	०	५	०
०	२०	२९	६	२५	२०	२१	२५	२३

युगातीति ६ वस्त्वमाणविधिनाद्यपिंडोस्थाप्यहस्तेनरात्र्यादिनाक्षेपकेणयत्रःसमूलका
नगर्यांसूर्योदयकालिकोमध्योभवेदिति अथरूपिंडात्सूर्योनघनं अहर्गणइति अहर्गणः
पृथक्स्थाप्यःविश्वगुणइतित्रयोदशभिः संगुण्यत्रिसांकेर्भक्तइतित्रिभिरधिकैर्भवद्भिर्भो
गोहार्यः फलमंशादिलभ्यंते शेषंषष्ट्यासंगुण्यपुनस्तेनैवत्रिकाकैर्भक्तइतित्रिभिरधिकैन
वद्भिर्भाजितफलंलाः कलिकाताअंशाश्चस्थाप्याः एवमंशाः कलाविकलाअधोधस्थितेष्व
वतिफलं एवमनेनवंचपरिभाषेयं तत्फलमंशाद्यमहर्गणतुल्यांत्रोभ्यः पात्यांअधोत्रोभ्योंशानूनंशोध्यतस्मादेकंग्रहीत्वात
स्यधिष्ठिकलानूनत्वांत्राधस्थाप्यफलकलाः त्रोध्याःपुनस्ताभ्यएवंग्रहीत्वातस्याःषष्ठिविकलाद्वात्रकलाधःस्थाप्याः फलं
विकलात्रोध्याः इतिरूनेर्यादेवाहर्गणःफलेनतेनांशादिनोनोजालःसलवाद्यःसूर्यस्यात् सर्ववुधःशुक्रश्च एवंरविशुक्राघ
पिंडोत्थाधाताअंशाद्याः तेषांअंशानांत्रिंशद्भिर्भोहार्यः शेषमंशाः तद्धरांशाः तदुपरिस्थाप्याः तेषांद्वादशभिर्भोहा
र्यःशेषंराशयः फलंभगणास्तदुपरिस्थाप्याः एवंरूतेभगणराशिअंशाकलाविकलात्रहः स्यात् भगणारूग्रंथारंभादिष्टाह
र्गणादर्कधिरूद्वाराशीनांपर्ययागताः तेषांचयोजनाभावादपगमःकार्यः सूर्येंदुग्रहणेपवेशज्ञानमयोजनात्सूर्यपातयोरस

105
1913

णीयाः एवंराश्यादिरूसूर्यस्यपूर्वोक्तक्षेपकोदिशोगोयमाद्याःक्षेप्यः मरांशाद्योलंकानगर्यांसूर्योदयेमध्यमःस्यात्
इतिसर्वत्रपरिभाषेयं अमावेवमध्यमोबुधः शुक्रश्च अत्रभाज्यभाजकयोर्ग्रहानयनेपवर्तमध्येबीजायंतनूतान्यूक्ता
नि तानिसांतरितानितन्निरासार्थगताद्यवेदांगशैनाद्याःसनूसबीजोमध्यमोभवति शुक्रद्वोमध्यतः तत्ररविगैनाद्यवेदस्य
चतुःषष्ट्यशैनउनःकार्यः सरविर्मध्यमःशुक्रद्वोभवति यावंतएवकल्पेरविभगणास्तावंतएवबुधशुक्रयोःभगणास्तस्माद्विशु
क्रकामध्यमसदृशाएवेत्यूक्तं अथास्यानयनेगणकभाजकयोरूपपत्तिर्यथा अस्यदिनगतिः०।५९।८ एकोद्राः एकपंचा
शद्विकलाभिरेकोनपंचाशद्विकलाभिरेकोनपंचाशद्विकलाष्टांशास्तस्यद्यंशयुक्ताभिहीनः० असोएकांशस्यकतिभांशइतित्रा
नस्थापायोयथा एकांशस्यकेनचिद्दिष्टेनभागेक्रियतेतत्तावदेवतत्फलंलभ्यते तदिष्टज्ञानायअनेनैवएकांशस्यभागोहा
र्यःफलंतदिष्टंभवति तद्यथा ॥१।९।२९। एतेनरूपेभक्तेकलादिकंफलंलभ्यते तद्भागादिकरणेएतत्षष्ट्यासंगुणितंजातं॥६९
।२९ अनेनरूपेभक्तेभागाद्यंफलंभवति एतदहर्गणेरूपगणेअनेनभक्ते।६९।२९। भागाद्यंयत्प्राप्यतेतेनाहर्गणोन्यूनः
क्रियतेसभागाद्यःसूर्यःस्यात् अथभाजकोदृष्टःसकेनचिद्दिष्टेनतथाकृष्यतेयथानिरवयवःस्यात् तदिष्टकल्पिते हि
केन १।५९।तथात्रयोदशाभिते न ९०३।४। तथापंचदशकेन९०४२ अत्राचार्येणत्रयोदशाभितेनगुणकभाजकोउक्तो
नथाहिकेनकेश्चिदुक्तोदशघ्नोद्यगणोकविश्वविहतइति अथान्यथाकारेणरविकल्पेभगणाःषष्ट्याधिकशतत्रयेणगु
ण्यंते सूर्यस्यकल्पेभागाभवंति१५९२०००००००० कल्पभूदिनानिलब्धान्यपिसूर्यैकल्पभागाःकल्पिताः १५७७९१७९५१
०००० एतत्पूर्वभागेभ्योयेरधिकास्तैरभिः २२७१७९५१००० सदृत्रैराशिकं तद्यथा यदिकल्पभूदिनानांएतावदंतरंलभ्य
तेतदेष्टाहर्गणस्यकिमिति इत्यहर्गणस्यायं २२७१७९५१००० गुणःभूदिनानिभागहारः फलमिष्टाहर्गणाच्छोध्यं
तदेष्टाद्यःसावयवइष्टदिनानांमध्यमःसूर्यःस्यात् उभयोगुणकभाजकयोर्लाघवार्थं ९७५७५९००० अनेनापर्व
तः कृतः गुणकस्थानेजाताःभाजकस्थाने ९०३ स्वल्पांतरत्वात्त्यागस्तउपपन्नं॥ ॥अथचंद्रानयनं अन्हांगणइति

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

स्यादित्यथा दर्शाग्रतः संक्रमकालतः भानूत्तरेदेवतिथ्यधिमानशेषं दर्शान्ततोयातातिथिभोगैः शेषैरेकशेषादिवर्गाः पक्षेधिशेषस्थदिनाधिकालेत्यत्तं यतस्तादधिमासशेषं तथावमाधिमासपक्षाग्रसंसे तद्दिनैरूनाभ्यांशकालेगतसावनभक्तैः ताभिः सहालुपातेवमशेषं प्राप्यते तद्यथा यदिपक्षदिनैर्घटिकाभिरयमनुपातस्तदवमशेषंलभ्यते तदाकिमित्यनुपातेनागतैः किमिति अथावमशेषंस्यात् जातस्यास्यांशस्यैकस्यैवंदयधिकोहर्गणः स्यादिति सावयवैरुपरिहीनेषुमध्यगतिष्वंशाहर्गणेभवतीत्यतस्यक्तं यतउक्तं तिथ्यंतसूर्योदययोस्तुमध्येसदेवतिथ्यवमावशेषं स्यन्नैवमेवोदयकालिकः स्यात्तिथ्यंतकालेऽकगोऽन्यथाने ॥ग्रंथारंभेचैवऋचतिपदिसूर्योदयिकामध्यमाग्रहाणांध्रुवकाः सूर्यादीनांतथाकेषांचोच्चेदिशइति ४ कुजइति ५ ॥

शीघ्रकाः								
सू	चं	उ	चा	मं	बु	बृ	शु	श
१०	१७	४	९	७	२	२	८	४
११	१९	१५	१७	२१	५	४	२८	२
१२	५	१२	२५	२८	२२	०	५	
०	५०	५९	६	२५	३०	५१	५५	५३

युगातीति ६ वस्वमाणविधिनाधृपिंडोस्तोभ्यहस्तेनराश्यादिनाशेषकेणकनःसमूलका नगर्यांसूर्योदयकालिकोमध्योभवेदिति अथध्रुवपिंडात्स्वयोनघनं अहर्गणइति अहर्गणः पृथक्स्थाप्यःविश्वगुणइतित्रयोदशभिः संगुण्यत्रिलवैर्भक्तइतिमिलिप्तिकेर्भक्तेलब्धंभो गोहार्यः फलमंशालभ्यंते शेषंषष्ट्यासंगुण्यपुनस्तेनैवभाजकांकेर्भक्तइतिमिलिप्तिकेन वशातेःभाजितफलंनाः कलिकाताअंशाश्चस्थाप्याः एवमंशाः कलाविकलाअध्योधस्थितेभ वतिफलं एवमनेनैवंचपरिभाषेयं तत्फलमंशाद्यमहर्गणतुल्यांन्योन्यःपात्यांअधोन्योन्यशेषाणूसंशोध्यतस्मादंशहीनात स्वर्षष्टिकलानूत्तरांशाधस्थाप्यफलकलाः शोध्याःपुनस्ताभ्यएवंशहीनात्तस्याःषष्टिकलाहतस्वकलाधःस्थाप्याः फलं विकलाश्चाध्याः इतिकुत्तेर्यदेवाहर्गणः फलेनतेनांशादिनाभोजालःसलभ्यः सूर्यस्यात् सएवयुधः ध्रुवकश्च एवंरविध्रुवकाद्य पिंडात्स्वाजाताअंशाद्याः तेषांअंशानांविंशद्भिर्भागोहार्यः शेषमंशाः लब्धराशयः तदुपरिस्थाप्याः तेषांहृदंशकैर्भागोहा र्यः शेषंराशयः फलंभगणास्तदुपरिस्थाप्याः एवंसतेभगणराशिअंशाकलाविकलेग्रहः स्यात् भगणाश्चक्रंयथारंभादिग्राह गणादधिरूढत्वाराशीनांपर्ययागताः तेषांत्रयोजनाभावादपगमः कार्यः सूर्येदुग्रहणेपवेशज्ञानमयोजनात्सूर्यपातयोरस

राम्
२

105
1913

णीयाः एवंराश्यादिकंसूर्यस्यपूर्वोक्तक्षेपकोदिशोगोयमास्याद्याःक्षेप्यः मराश्यादोलंकानगर्यांसूर्योदयेमध्यमःस्यात् इतिसर्वत्रपरिभाषेयं असावेवमध्यमोबुधः ध्रुवकश्च अत्रभाज्यभाजकयोर्यद्दानयनेपवर्तमध्येबीजायंतन्नान्यक्ता नि तानिसांतरितानितन्निरासार्थंगताब्दवर्षांशेनाद्याःसन्नसबीजोमध्यमोभवति ध्रुवद्वोमध्यतः तत्ररविर्गताब्दवर्षस्य चतुःषष्ट्यंशेनऊनःकार्यः सरविर्मध्यमःध्रुवद्वोभवति यावंतएवैकत्यरविभगणास्तावंतएवबुधध्रुवकयोःभगणास्तस्माद्विज्ञ ध्रुवकामध्यमाग्रहाएवेत्यक्तं अथास्यानयनेध्रुवकभाजकयोरुपपत्तिर्यथा अस्यदिनगतिः०।५९।८ एकोंशाःएकपंचा शद्विकलाभिरेकोनपंचाशद्विकलाभिरेकोनपंचाशद्विकलाष्टांशास्तस्यांशाश्चक्तांभिहीनाः० असोएकांशास्यकतिमांशाइतिरा नस्योपायोयथा एकांशास्यैकेनचिद्दिष्टेनभागोक्रियतेतत्तावदेवतत्फलंलभ्यते तद्दिष्टज्ञानायअनेनैवएकांशस्यभागोहा र्यःफलंतद्दिष्टंभवति तद्यथा ॥९।६।२६। एतेनरूपेभक्तेकलादिकंफलंलभ्यते तद्भागादिकरणेएतत्षष्ट्यासंगुणितंजातं॥६६ ।२६ अनेनरूपेभक्तेभागाद्यंफलंभवति एतदहर्गणेरूपगणेअनेनभक्ते।६६।२६। भागाद्यंयत्प्राप्यतेतेनाहर्गणोन्यूनः क्रियतेसभागाद्यःसूर्यःस्यात् अथभाजकोदृष्टःसकेनचिद्दिष्टेनतथागुण्यतेयथानिरवयवःस्यात् तद्दिष्टकल्पितेदि केन १।५६।तथाचयोदशमितेन ९०३।४। तथापंचदशकेन९०४२अत्राचार्येणत्रयोदशमितेनगुणकभाजकोउक्तो तथाहिकेनकेश्चिदुक्तोदशघ्नोद्यगणोकविश्वविहतइति अथान्यथाकारेणरविकल्पेभगणाःषष्ट्याधिकशतत्रयेणगु ण्यंते सूर्यस्यकल्पेभागाभवंति१५५२०००००००० कल्पभूदिनानिनान्यपिसूर्यैकल्पभागाःकल्पिताः १५७७९१७९५ ०००० एतत्पूर्वभागेभ्योयेरधिकास्तैरभिः २२७१५४५०००० सहत्रैराशिकं तद्यथा यदिकल्पभूदिनानांएतावदंतरंलभ्य तेतदेष्टाहर्गणस्यकिमिति इत्यहर्गणस्यायं २२७१९५४५०००० गुणःभूदिनानिभागहारः फलमिष्टाहर्गणाच्छोध्यं तदद्याद्यःसावयवदृष्टदिनानांमध्यमःसूर्यःस्यात् उभयोर्गुणकभाजकयोर्लाघवार्थं ९७४७४९००० अनेनापवर्त्तः कृतः गुणकस्थानेजाताःभाजकस्थाने ९०३ स्वल्पांतरत्वात्त्यागस्तउपपन्नं॥ ॥अथचंद्रानयनं अन्हागणइति

व्यास्या अन्हांगणोहर्गणः शाकगणः शोकेश्चतुर्दशभिर्गुण्यः स्वाष्टमांशेनहीनः यत्तदुक्तंभवति यः शाकगणः सएव पृथक्स्थाप्यः स तद्दशभिर्भाज्यः फलंभागादित्रिस्थंस्त्रीन्वाशाकगणमध्येक्षिप्येत् सभागादिश्चंद्रः स्यात् किंलक्षणः स्वाष्टरसाष्टभक्ताद्दर्गणादाप्तेनत्रिस्थेनफलेनहीनः कार्यः सलवादिकल्पितोद्विदशभिश्चाग्रवदुपरिस्थाप्यः स्वक्षेपकेणयुक्तःकार्यः समध्यमश्चंद्रोभवति अत्रगुणकभाजकानामुत्पत्तिर्यथा चंद्रस्यदिनैकगतिभागाः १३।क ला १०विकला ३४ तस्यांशंत्रा ५२।३२ अत्रचतुर्दशैवभागाः कल्पितास्तेभ्यः किंचिन्न्यूनं तद्यथा भा०कला ४९वि० २९तदंशाः ७।२९ एतच्चतुर्दशानांकतिभांशादूतिएभिर्भागोहार्यः यल्लभ्यतेततितिभोभागोन्यूनइतिभाजकस्यसाव यवत्वात्त्रिभिरपवर्त्यसावर्णितावुभौभाज्यः ३०२४७०० भाजकः १७४९० अनेनभाज्येहृतेलब्धं १७ किंचिन्न्यूनाअ तउक्तंशाकगणाविहीनःकर्त्तुंशक्यतेतदंशोद्वादशभिर्हृतेनरांशाः०।क०वि०५तस्मादंशाः १।२५एतदधिकंभवति अतोनुपातः यदिआभिर्विकलाभिः सावयवाभिर्द्वादशदिनानिलभ्यंतेतदेकेनांशेनकतिदिनानीतिएकजातिकरर्थएकांशस्य विकला ३६०० एताद्वादशभिर्गुणिताजाता ४३२०० पंचभिःसावयवाभिर्भागोहृतेनिरवयवार्थमेभोभाज्यभाजकोस वर्ण्यभागोहृतेलब्धं ८ ४०० रसाब्धिरसाष्टाविक्यपपन्नं अथान्यद्भगणेरपवर्तोयथाचंद्रभगणाः ५७७५३३००० ०कु दिनाश्च १२३७८९६४५००००० अहर्गणेभगणेगुणेकुदिनैर्भक्तेभगणाद्योयंहोभवतितदत्रभागा ज्ञानयनार्थंभगणांशेभाज्यो गुणनीयः अथवाभाजकोपवर्तनीयः अत्रभाजकेअपवर्तितेदृढभागहारोयं ४३२०१२५० गुणकभाजकयोर्लाघवार्थमेवापवर्त्ते २९९८० स्तेजातोगुणकः १२३५३९४ भाजकः १४८२०० अनयोःशेषे ७९८०॥२५२५० स्वल्पत्वात्त्याज्यकेतथापिगुणकभाजकोस्थूलो ततोत्रबुध्याकल्पनीयो यथाभाजभाजकस्यास्य १४८२०० भागहारइष्टःकल्पितः १७येनछेदःस्यात् अनेनभक्तेलब्धं ८ ४०० अनयालब्ध्यागुणेभक्तः १२३५ ३९ लब्धं २५ अनउपपन्नंभाजकदृढं यथा एकत्रसप्तदश १७ तत्रगुणकः स्यात्दृढंचतुर्विंशत्यधिकं अन्यत्रभाज

107
1913

कः ८ ४०० गुणकोरूपंन्यूनत्वात्दृणोगुणकोयथा २२५।१७।८ ४०० असावपिगुणः स्थूलः २२५ तस्माल्लाघवार्थंच तुर्दशभिर्भक्तः लब्धंषोडशरूपोनाः सप्तदश १७ तस्मात्स्वकीयेनसप्तदशांशेनोनाः अतोहर्गणश्चतुर्दशभिर्गुण्यः स्वस प्तदशांशेनः कार्यइत्युपपन्नं ११७ ततस्तद्धारेणहरंनिहन्यादिनासवर्णितेजातं २२५।१७ इत्युपपन्नं अथचंद्रोच्चपा तानयनं गणोद्विधागोभिरिति [ ] गणोद्विधास्थाप्यः एकत्रगोभिर्नवभिर्भाज्यः अन्यत्रद्वादशवैरिति चत्वारिंशच्च तेर्द्वादशाधिकैर्भाज्यः उभयो [ ] र्लब्धयोरैक्यंतदंशादिविधुच्चंभवेत् स्वध्रुवकेणयुक्तंकुर्यादिति अत्रोपपत्तिर्यथा चंद्रोच्चभगणाः ४८९५८५ अंशादिकलानयनार्थंदृढकुदिनाः ४३२३०१२५० अनयोरपवर्तनंकल्पितं १२१३ ९२ अपवर्तितास्तगणाः ४०१२ शेषं ९९२ स्यक्तंभगणागुणः तथादृढकुदिनान्यपवर्तितानिलब्धं ३ ६३०९ शेषस्यबहु त्वासरूपंलब्धंतदेवभाजकस्थूलत्वात्पुनरपवर्तनः स्तःभाजकइष्टेननवकेनभक्तोयथानिःशेषस्या लब्धं ४०१२ इष्ट रूपगुणंपूर्वगुणकादस्मा ४०१२ शोधितंअनेनपूर्वलब्धिर्गुणितालब्धंरूपंतस्माद्गुणकोद्विधामेवरूपजातः भाजकस्य एकत्रनवअन्यत्रद्वादशवैदाः ४०१२ इष्टंगुणंरूपेणशोधितंतस्मादुभयोर्गुणकयोर्गुणकोरूपमेवजातोयदिलब्धिर्दृढंवा अधिकंयावल्लभ्यतेततद्दलब्धिसमोगुणकोभाजकस्यास्य ४०१२ कल्प्यंतेइष्टंयावद्गुणंशोध्यतेतदेवगुणकइष्टसमो भाजकस्यास्यभवेत् अतोभयत्ररूपंकल्पितंतस्मादहर्गणस्यद्विधामेवरूपगुणकः कल्पितःभाजकस्येष्टलब्धाता वेवाभयत्रभाजकोस्तावित्यनिष्टायदुत्पपन्नं अथचंद्रपातानयनं द्विधांकचंद्रेरिति अहर्गणोद्विधास्तांशयोग श्चंद्रपातोभवतिकेवलांशाएकत्रांकचंद्रे ९९रेकोनविंशतिभिः अन्यत्रखरवभै २००० रास्तांशानांयोगइति अहर्गणो द्विधास्थाप्य आभ्यांघ्नाग्रभक्ताभ्यांभाजकाभ्यांभजेत् अंशादिरूफलयोगः कार्यः स्वक्षेपकोयोज्यः सचंद्रपातः स्यात् अत्रोपपत्तिः पातभागणाः २२३९१९८ दृढकुदिनाः ४३२३०१२५० अनयोरपवर्त्तनंस्तः कल्पितः ८५४४ अनेनभगणाहृतालब्धं २७१९ असोगुणस्तथाकुदिनहृतालब्धं ५१३० असोभाजकः अत्रापीष्टकल्पि

तं १२ अनेनभाजकेहृतेलब्धं २७०० इष्टमेकगुणं पूर्वगुणकादस्मात् २७१९ शोध्यतेतावछेषं पूर्वलब्धिसमंस्यात् अतः
प्राग्वदहर्गणस्यद्विधारूपमेवगुणकभाजकौ १९।२७०० एतावित्यपपन्नं अथभोमानयनं रुद्रघ्नइति रुद्रघ्नत्येका
दशभिर्गुणोहर्गणः स्थाप्यः द्विधाएकत्रद्वित्रियमे २१ रन्यत्रवेदाब्धिसिद्धेषु ५२४४४ भिर्विभज्य उभयत्र अंशादिफलं
त्रिस्थंग्राह्यं एकत्रसंयोज्यराश्यादिकंकृत्वाक्षेपकेणयत्तंसतमेदिनीनदनोभौमः स्यात्तुमध्यमः अत्रोपपत्तिः भौ
मस्यभगणाः २२९४८९८८२२ दृढकुदिनाः ४३२३१०१२५० अनयोरपवर्त्तना दुभौशातेनसंगुण्यापवर्त्तः क
ल्पितः २९७९८५ अनेनभक्तो जातोभगणस्थाने २७७९९५ कुदिनस्थाने ११०१३२५ एतोगुणकभाजकौ पुनः
प्राक्वभाजकदृष्टेनानेन २९ हृतेलब्धंपुनरिष्टं २१ एकादशगुणं २३९ भगणस्थानांकेविशोध्यइष्टहृतेभाजकांके
नानेन ५२४४४ विभज्यलब्धं २९ अतोरुद्रघ्नोहर्गणोद्विधास्थापितः एकत्रइष्टनानेनभक्तः २ लब्ध्यानया ५२
४४४ भक्तइत्यपपन्नं अथबुधानयनं वेदघ्नइति व्याख्या द्युगणोहर्गणोवेदघ्नश्चतुर्भिर्गुण्यः स्वकीयदहना।
ब्ध्यंशोन ४३ युक्तः कार्यः एतदुक्तंभवति वेदघ्नोहर्गणः पृथक्स्थाप्यः त्रिचत्वारिंशताभागमपहृत्य अंशादित्रिस्थं
फलंग्राह्यं वेदघ्नहर्गणेसंयोजयेत् तद्भागादिश्चलंबुधस्यशीघ्रोच्चंस्यात् कथमेतंगणादहर्गणात्क्षितियमे
दृग्व्याख्यांकेवर्जितं एकविंशत्यधिकचतुर्दशशतो १४२१ शतांशांके वर्जितकार्यस्वक्षेपकतंमध्यमंशीघ्रचलंस्यादिति
अत्रोपपत्तिर्यथा बुधचलोच्चभगणाः १७९३९९८८९४ दृढकुदिनानि ४३८ ३१०१२५० अनयोरपवर्त्तः
७१७३२ लब्धंभगणस्थाने २५००५२ असौगुणकः अथकुदिनस्थाने ६११०३१ असौभाजकः पुनरिष्टं ४३
अनेनभाजकेहृतेलब्धं १४११ पुनरिष्टरूपगुणं क्षेपगुणकः २५१००५१ संयोज्यजातं २५००५२ पूर्वलब्धा
नया १४११ भक्तंलब्धं १७८ असौएकोगुणकः द्वितीयोरूपंगुणः अनयायथाक्रमंछेदो ४३।१४२१ रूपगुण
मिष्टहृतंयक्तं तस्माद्द्वयोः फलयोरंतरंग्राह्यंपुनरपिचंद्रगुणवदत्रापिक्रियारूपतायथाब्दहर्गुणस्यास्य

109
1917

१७८ चतुर्भिर्भागेहृतेचतुश्चत्वारिंशल्लभ्यते ४४ स्वभाजकादेकाधिकः तस्माच्चत्वारिंशत्त्रिचत्वारिंशदूनाआधि
काजातादर्शनं [illegible] स्वांशाक्षेपणेतिसवर्णिताजाता १७८४३ अतउक्तंवेदघ्नोद्युगणश्चयइति अवर्त्तत्यागस्तस्माद्विश्वःस
स्वरोमेरित्याद्य [illegible] ग्येपठितं अथशनेरानयनमुच्यते गणोद्विधेति गणदृत्यहर्गणोद्विधाएकत्रार्के २२ रन्यत्रभयमा
थि ४२२७ [illegible] भिर्भक्तः फलांशांतरंफलमंशादित्रिस्थंग्राह्यं अंतरंकुर्यात् सदूदमंत्रीगुरुरंशाद्योभवतिपुनः
काश्यादिस्वपक्षेकेणाद्ययस्त्वामध्यमोगुरुः स्यादिति अत्रोपपत्तिः गुरुभगणाः ६४२२६८५५ कुदिनाः ४३८
३१०१२५० अनयोरपवर्त्तनं ८६८११ स्वल्पलब्धंदृढगुणकः ४२९२ भागहारः ५०७२४ अत्रभागहारेइष्टनानेन १२
हृते ४२२७ तथेष्ट १२ रूपगुणंदृढगुणकेप्रक्षिप्यजातं ४२२७ प्राग्वदुक्तेलब्धंरूपंतस्माद्द्वयगणकोरूपंछेदो क
मेणजातो १२।४२२७ इष्टरूपगुणक्षिप्तंतस्मात्फलयोरंतरंग्राह्यमित्यपपन्नं अथशुक्रचलोच्चानयनं नृपाहतइति
भक्तइति अन्द्यांचयोहर्गणः नृपाहतोसौद्विधास्थाप्यः एकत्रशरबाणवेदाद्रिभिः ७४९१ अन्यत्राभ्रचंद्रैर्भक्तः
फलयोयत्लब्धंरूपंतदृत्यगुरोश्चलोच्चंजायते स्वक्षेपणाद्ययमितिसर्वत्र अत्रोपपत्तिः शुक्रस्यचलोच्चभगणाः
७०२२३८४९२ कुदिनाः ४३८३१०१२५० अनयोरपवर्त्तनंनिःशेषंनास्ति गतेस्थलत्वाच्छेषंत्यक्त्वानयंक्रियते त
दपवर्त्तनोपायोयथा प्रथमकल्पेनवति ९० संगुणेद्विरूपं चाग्निरंध्रेश्चतुर्नवतिसहस्रैस्त्रिभिः शतैरेकादशाधि
कैः ५२९४३११ रपवर्त्तः हृतः गुणकस्थाने ११२३७८ भाजकस्थाने ७४९० लब्धाः पुनरपिभाजकोदशभिरिष्ट
रूपवर्जितः लब्धं ७४९१ निःशेषभागहारेगतः अनयालब्ध्या ७४७१ गुणकस्यापिभागोगृहीतः षोडशोर्वरि
ताः अतोभौमहारेत्यस्यक्तवज्ज्ञातोगुणः षोडशः क्रमेणभाजको ७४९१।१० शेषोर्वरितत्वादुभयोः फलयोर्यो
गः स्यादित्यपपन्नं अथशनेरानयनं भक्तइति व्याख्या अहर्गणइत्यनुवर्त्तते असौद्विधास्थाप्यः एकत्रा
म्बरोमेरिभिरद्रिभक्तः अन्यत्रतुरगांगरामनंदैर्भ ९३७ क्तः उभयोरंशादित्रिस्थफलंग्राह्यं तयोरेक्यंसभा

गादिः ज्ञानिः पुनरादिकंदलक्षेपकसंयोज्यमध्यमः ज्ञानिः स्यात् अत्रोपपत्तिः इतिभगणाः १४८२७२२८ कुदिनाः ४३८
३९०९२५०९ तोऽत्रनुर्भिः संगुण्य अनेनभा ६२३८ पर्वतिथोगुणकभाजको गुणकः ९३७९ भाजकः २८१०११ पुनरपवर्तनार्थं
भाजकलब्धिंशद्भिरिष्टभक्तः ९३६७ अयमेकंशापत्यकं तदिष्टं ३० रूपगुणंगुणकेकरणेक्षिप्ततावल्लब्धिसमंस्यात् ९३६७ इत्य
नेनकणकोद्विधा रूपघ्नाः क्रमेणभाजको ३०। २३६७ इष्टस्यैकणत्वात्फलयोगइष्टरूपघ्नंस्वंस्वंग्रहाः सर्वेमध्यमाजाताः परंतं
कायांमध्यमसूर्यादिकादेशांतरेणवक्ष्यमाणेनसंस्कृताः संतः स्वदेशेमध्यमसूर्यादिकाः स्युः अथभग्रहाणांदिनगतयउच्यं
ते नंदाक्षाद्रति एवंसूर्यादीनांचंद्रोच्चसहितानांयथानुक्रमेणकलाद्यादिनगतयउक्ताः रूपमहर्गण

ग्रहाणांदिनगतयः							
सू	चं	उ	पा	मं	बु	गु	शु	श
५९६०	३	३	३	३	५	६५	३
३१	५८	२६	३१	०	८	०	

परिकल्यभागवल्लवंसाध्यंतोकलाद्यादिनगतितुल्याभवंतीतिमंडलस्यैतावंत्यःकलाः
प्रत्यहंपृथक्पृथग्ग्रहाःनिजनिजकक्षायांपूर्वाभिमुखंभ्रमंतीतिभावः तत्कथं ग्रहाहा
निलक्षितनक्षत्रनिपतनपश्चिमाभिमुखंभ्रमंडलदक्षिणोत्तरऋजुवृत्ताधारंसग्रहंपरिभ्रमति ग्रहाश्चनदाश्चिपश्चिमाभिमु
खंपरिभ्रमंतोपिपूर्वाभिमुखंशीघ्रमंदतद्भिन्नगत्यादिचरंतीति यद्येवंतर्हितेषांग्रहाणामेवमार्गेस्थितानांमध्यमगतेः
शीघ्रमंदत्वमित्यन्यादृक्षत्वंकथंसंभवतीत्यतः पृथक्पृथकमार्गगताभ्रमंतीतिमिसिद्धं गतेरसदृशत्वंकस्मादित्युच्यते
योहिऋजावासन्नः सस्वकालेनभगणंक्रमेणयात् तस्यशीघ्रगतित्वंसंभवति यस्तुदूरगः समहताकालेनतस्मान्न
स्यमंदगतित्वमिति परिपाट्या एकस्मादेतस्मादन्योमंदगतिरितिसंभवति तथाचोक्तंसिद्धांते कक्षाःसप्तर्षिविसा
दांचक्रलिप्तांकितास्तारग्रेलब्ध्यालघनिमहत्यस्मंदहत्यश्चनिशाः तस्मादेतन्नाशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमंदामं
दाकाताद्रवन्नाशधराद्यांनियांतिःक्रमेण यदक्षोपरिअष्टमंभचक्रंतदेतदेवनक्षत्रमंडलंनचसमाद्वादशराश्यात्मक
दंशात्मकक्षेत्रांशात्मस्यपूर्वाभिमुखगतिरभावः ग्रहाहनिलक्षितपश्चिमाभिमुखमेवपरिभ्रमतीतिनदा राश्यं
शकवृत्तवद्भावशाद्ग्रहाणांशीघ्रमंदत्वमुक्तं ननुमार्गवशाद्योहियोजनात्मकोदिनगतिमार्गः ससर्वेषांग्रहाणांसमस्त

111
1913

भतुल्यं समागतिस्तुयोजनेनैवंभः सदासदाभवेत् कलादिकल्पनावशान्नदुष्टवाच्यास्यतेति एवंग्रहाणामेवं ननुनक्षत्राणां
नक्षत्रचक्रंतुसतारकंध्रुवयोर्बध्यमपिध्रुवाहानिलस्यातिजवेनाहतंसत् एकत्रस्थिरत्वेनस्थातुंशक्नोतीति अतःकिंचिस्मा
त्पश्चात्प्रतीत्यवगम्यते कस्मादिषुवायानचिन्होदयास्तानांनैकत्रावस्थितत्वात् विषुवायनचिन्हानिस्वदेशस्यो
नादक्षितिजांतानिदृश्यंते तथाचक्रंभ्राक्चक्रंभवति अनागतप्राप्तानितदाग्रस्यक्रमचलितमितिन्यायं अनउक्तंसूर्यसिद्धांते
भ्राक्चक्रंचलितंहीनछायार्काकरणागते अंतरांशैस्तथाऽग्र्यपश्चाच्छेषेस्तथाधिके इति कस्मात्पूर्वापरंवृत्तंतद्विषु
वद्वृत्तसंज्ञं अनुक्रयस्मिन्मार्गेसूर्यः पर्वगत्याद्वादशराशीन्भुनक्तितद्वृत्तस्यक्रांतिमंडलसंज्ञाराशिमंडलसंज्ञाच एवमु
भयोःक्रांतिवृत्तविषुवद्वृत्तयोःभगणपरिक्षितिजस्थोस्मिन्भंतद्विषुवद्वृत्तदक्षिणोत्तरतश्चतुर्विंशत्यंशांतरेक्रांतिवृत्तदक्षि
णोत्तरवृत्तयोःसंपातद्वयंतन्मार्गकक्षादिसंज्ञंभवति तयोरयनसंज्ञा एवंविषुवायनचतुष्टयंराशिमंडलस्थंप्रत्यक्षभ्र
मणवशात्क्षितिजेचत्रयंत्रोदितिनत्रक्षितिजेतितेषांनाएवसंज्ञातेयाः गोलमध्येविषुवत्संज्ञालब्धात्दक्षिणोत्तरेश्व
तुर्विंशत्यंशैरयनसंज्ञा एवंचिन्हचतुष्टयंतोदक्षिणोत्तरंचक्रंचलंभवति तस्माद्भ्रचक्रंचलितमित्युच्यते एतदुक्तंभवति
सर्वोपरिराशिमंडलंतत्र द्वादशराशीनूनाधिकयवान् समान्परिकल्प्यभमध्यगानितारकाणिसंलक्ष्यानि यस्मिन्नक्षत्रेस्वस्व
कक्षास्थितोग्रहस्तिष्ठतितस्मिंस्तस्मिन्नक्षत्रेतदंशाद्यवयवस्थोज्ञेयः एवंभोक्तव्यराशिमंडलंनक्षत्रांतरधिष्ठितग्र
हकक्षायुक्तंदक्षिणोत्तरध्रुवयोर्वधात्तत्रसर्वग्रहानूनमेषादिचिन्हस्थानस्थिरान्संस्थाप्यएवंभचक्रंस्पष्ट्वाध्रुवाहानि
तस्यपश्चिमाभिमुखंभ्रमत्वेननियुक्तं ग्रहास्तूर्वाभिमुखंभ्रमत्वेननियुक्ताः ततःसर्वेग्रहाएकादशसहस्राणि
अष्टशतानिपादोनैकोनषष्टिसहितानियोजनानिस्वस्वमार्गेप्रत्यक्षभ्रमंतोपिपूर्वाभिमुखंगंतुप्रवृत्ताः तत्रस्वस्वकक्षा
स्थितिस्थानामहत्त्वाल्लिप्ताचक्रेनशीघ्रमंदतराद्यक्षत्रचक्रेनगतीनामल्पत्वंतत्रभचक्रस्यपश्चाच्चलनव

शेनतत्रस्थितराशीनांविषुवद्वृत्ताद्दूरासन्नत्वंयावद्भिरंशैर्भवतितेषांक्रांतिसंज्ञातत:क्रांतिविज्ञानयत्कर्मक्रियतेतत्तायन
यहादेवकर्तुंशक्यते तेषामेवस्थितिरयनांशा एवयेषांमंदेराशौचक्रंभचक्रादन्यस्थितंच तेषांमंदेसाधनमेवप्रमाणं
नान्यदित्यसंपन्नं अलमतिप्रसंगेनतावत्कर्तुप्रसंगमनुसरामः अथग्रहाणांस्वदेशीयकरणार्थंदेशांतरकर्मोच्यते रे
खेति ग्रहस्यधाकूपठितादिनगतिसारेरवास्वदेशांतरयोजनघ्नीचांशोगतिश्चअभ्रगजे ८०विभक्तालब्धंतावित्कलाग्र
हसंस्कार्याःकथं रेखात:प्राच्यामृणंकार्यः पश्चिमतःपश्चिमदेशोस्थितालिप्ताधनंकार्या अत्राभ्रगजास्तेकेभपरिधेःषष्ठ्यं
शाःस्वल्पांतरत्वात्सुगमार्थमंगीकृतः भपरिधि ५२७७ अस्मात्स्फुटपरिधिन्यूनएवभवति तस्माच्छेषस्यागतः ए
तच्चेराशिकं भपरिधियोजनैर्गतिकलालभ्यंते तदांतरयोजनैःकतिगतिलाभागहारेषष्ट्यांपवर्त्तिते अशीतिःकलालब्धाः
द्वितिसुगमं अथानयनेकृतापवर्त्तनेशेषत्यागेनांतरनिरासार्थंकर्मोच्यते अब्दाइति अब्दाद्वितिगताब्दाअहर्गणानयनेऽक्ता
स्तेगजाश्चे ७९ रिलरसैर्वभाजिताः संतःफलंतत्क्रमेणशनीज्ययोःऋणंकार्यं गजाश्चेश्चंद्रस्यत्रिरसैर्जश्चस्यद्वितिक्रमा
नेयं तथाखिशैःखरोर्मिहृयमैःखचरैः १३।३०।२२।९ गताब्दाविभाजिताः संतोयत्फलंतत्क्रमेणपातोच्चभोम्यास्फुजिजां
विलिप्तासाधनंकुर्यात् द्वितिसुगमं॥ ॥द्वितिश्रीभास्कराचार्यविरचितेस्वब्रह्मतुल्यकरणस्यज्योतिर्विन्नर्मदात्मजश्री
पद्मनाभविरचितायांमध्यमाधिकारः समाप्तः॥ ॥अथस्पष्टाधिकारोव्याख्यायते॥ तत्रग्रहाणांमध्यमत्वलक्षणंस्य
ष्टत्वलक्षणमपिपतिपाद्यसंबोध्यतेग्रहस्यक्षेत्रात्मकनियतपूर्वगत्याद्वादशराशिभोक्ताभगणसंज्ञयूच्यते एवंकल्पेया
वंतेद्वादशराशिभोगास्तावंतोभगणास्तस्यसंभवति तत्रवर्तमानभगणस्ययावन्निभागोरूयाद्योभुक्तःसमध्यग्रहसंज्ञ
इत्युच्यते एवंपूर्वगतिरेकेवापिषोढासंभवति कस्मात् मंदशीघ्रनीचोच्चवृत्तप्रतिलोमानुलोमभ्रमणवशादेव तत्कथं
तद्भगणगत्यासाम्यत्वंशीघ्रान्नजात्वाद्भुतेःपूर्वपरसंभवःस्यात् तद्भ्रमणनेमिपूर्वापरावरोहारोहत्ववशाद्भुतेःमंदत्वं
तस्याथ्वोर्ध्वःसंभवःस्यात् एवंचतुर्थायाअपिनीचोच्चवृत्तस्यदक्षिणोत्तरक्रमत्वादक्षिणोत्तरसंभवःस्यात् इतिगते:

षोढ:संभवः तत्तत्तानं मंदनीचोच्चस्थानभ्रमणगत्यादिविनोकेश्चिदपिज्ञातुंनशक्यते तस्मात्तावन्मंदनीचोच्चस्थान
मुच्यते मंदश्चमिति अर्कस्यसूर्यस्यमंदोच्चं मंदनीचोच्चवृत्तस्यउच्चप्रदेशः तत्रस्थानंगजादिभागाद्वितिरात्रिद्वयं
तृतीयराशेरष्टादशभागेवर्त्तते तथाभौमादिकानांक्रमेणोच्यते सदलाष्टसूर्याद्वति अष्टाविंशत्यधिकंशतंशाधभा
गानामिति १२८।३० भौमस्य तत्त्वाग्निनवतिशतद्वयपंचविंशत्यधिकंभागानां २२५ बुधस्य सार्धयमाद्रिचंद्रा १७२।
३० गुरोः कृष्टाष्टशराक्रस्य शशांकांगयमाःज्ञानेः तथामतंगाग्नियमा २८ द्वितिवापाठः एवंसर्वेषांमंदनीचोच्च
वृत्तानांस्थानान्युक्तानि चंद्रस्यभागेवोक्तं अस्योपपत्तिर्यथा चंद्रविनान्येषांमंदोच्चानांभगणाःस्वल्पाः तस्माद्वृत
योपिस्वल्पतराः अतस्तानिस्वस्वभगणैःसाध्यस्थिराणिपाठसिद्धान्युक्तानि चंद्रोच्चगतिबहुत्वाद्बहुभगणादेवनय
नं भागेवोक्तं एषांभगणैःसाधनंयथा सूर्यस्यमंदोच्चभगणाः ४८० कल्पग्रहैरेतेभगणालभ्यंतेतदाकल्पगताब्दैरु
द्धृत्यनुपातात्सर्वेषांस्वस्वभगणैःसिद्धानि एवमेतेषांगतयोयथावर्षैःसप्तभिर्विकलैकारवेर्मंदोच्चस्यगतिः तदाथो
दशभिर्वर्षैर्भौमस्य बुधस्यदशभिर्वर्षैः गुरोःवर्षैश्चतुर्भिः शुक्रस्यपंचदशभिर्वर्षैः शनेरेकाशीतिवर्षैरेकाविकला
ग्रंथोदोरव्यादीनांमंदोच्चान्यक्तानि तद्यथा सिद्धांतशिरोमणौशनेर्मंदोच्चभगणाःकृगेषवः५४ तत्सक्षेमतंगा
ग्नियमाद्वृतिपाठः शनेर्मंदोच्चस्यकुशागरा ४१भगणाः तत्सक्षेशशांकांगयमाउक्तद्वंतेकृगेषवोभगणाइत्यार्यभ
टसिद्धांतमतं तदुक्तं सवितुरमीषांतथाद्वाचविरादभ्रिघ्यमंदोच्चमिति तथासूर्यसिद्धांते गोब्धयःशनिमंदस्य
तत्सक्षेशनेर्मंदोच्चं ७।२७।३० एतदार्यभटमतं अथभौमादिकानांशीघ्रोच्चंन्यच्यते कुकुजराइति भौमस्यकु

सू	मं	बु	बृ	शु	श
२	८	१७	२५	२	८
२९	२८	२७	२३	२१	२०

कुंजराइति एकाशीतिः शीघ्रनीचोच्चवृत्तव्यासार्धंवेदरूपाबुधस्यद्विदस्राग्नेरोः सप्ता
हयःशुक्रस्य विश्वमिताशनेः अत्रभौमादिकानांशीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधयःसिद्धांतोक्ताः
एषांचत्वारःकृतजिनाब्धिलवेनहीनाइत्यादयः भौमस्यशीघ्रपरिध्यंशाः २५३।५०बुधस्य

राम
६

१३२ गुरोः ३९ शुक्रस्य २५८ शनेः ४० एभ्यो नु पातोयदिभगणाद्यापरिधेः त्रिज्यामितंव्यासार्धं १२० लभ्यतेतदाल्पां किमिति अतएवांत्रिज्यागुणः स्वगुणांशाभागहारः अत्रगुणकभाजकयोस्त्रिज्यामितेपवर्त्तेभागहारस्यस्थानेत्रयोल ब्धात्तस्मात्त्रिभक्ताः परिधयः क्रमेणभौमादिकानांकुकुजरादित्यादीनिव्यासार्धान्यत्यन्तानि एषांपरमाणिफलानिन्नी घफलान्निर्जीवकृपाणितस्मात्त्वरसंज्ञाकृता अथइत्यारभ्यशनैश्चराणांगुरुभोनक्षत्रीणांमध्यमोरविरेवन्नीघनीचो च्चवृत्तस्योच्चसूत्रं बुधशुक्रयोस्तुमध्यगतावुक्तमितियहाणांमंदनीचोच्चवृत्तानांस्वानानिव्यासार्धानिचघतिपाद्याथत्व स्वमंदन्नीघोच्चस्थानात्यहश्चलितासन्नूतत्परिधौकस्मिन्मिन्नघतिमध्यमंसंचिन्वन्नदेशादयतःस्फुटोनावास्तीयेवं घति पादानांश्लोकद्वयेनाह यहोनमिति ३ न्यूनमिति ७ मंदोच्चंचलोच्चंयहोनंकुर्यात् यहेणोनंयहोनं मंदोच्चमिति मंदोच्चंचलोच्चमितिन्नीघोच्चं यदामंदफलमानीयतेतदामंदोच्चायहः शोध्यते शोधंयद्वाद्यायद्यपिध्यतेतत्केंद्र स्वस्वमंतभवति नुनन्नीघोच्चाद्यहः शोध्यतेतदयुक्तिमत् न्नीघोच्चानांभगणाधिकत्वेनस्थलगतित्वात् एवंमंदो च्चाद्यहः कथंशुध्यतेनशुध्यत्येव यहभगणेभ्योमंदोच्चभगणात्मकत्वात् अत्रयहान्मंदोच्चंशोध्यतेतदयुक्ति मत्परंतुमंदोच्चाद्यहशोधनंतदयुक्तं अथाचार्येणांगीकृतंकस्मात्केंद्रस्यभगणानांघयोजनाभावात् तथामंद न्नीघफलानामेकीकृत्याधनर्णंपलब्धित्वाच्च अतोरव्यादिकेंद्रस्यघयोजनाप्रेक्षयामंदव्यस्तमंगीकृतं भवतुनामसमीचीनमुक्तं परंकुयोक्तिनःकेंद्रशब्दस्यार्थोनज्ञायते केंद्रशब्देनवृत्तमध्यमत्यज्यते तर्हिवृत्त स्यकिमिति अत्रयहस्यस्फुटस्थानंज्ञातुबुधिमद्भिराचार्यशब्देरतीद्रयेयेत्यादिवेधेनवृत्तत्रयकल्पितंतेषांया निमध्यचिन्हानिकेंद्रसंज्ञानिस्युः वृत्तस्यमध्यंकिलकेंद्रमुक्तमितिवचनात् अथमंदक्षावृत्तंतत्परिधौग्रहः सन्मध्याच्छशिमंडलगामिस्तत्रस्थोयस्मिन्नूनाधिकयवेदृश्यतेतत्रस्थःखेटोग्रहः कक्षापरिधिस्थितमंदनी चोच्चवृत्तमध्यपरिधेस्तानायमंदकेंद्रमुक्तमितंतस्मिन्नपिन्नीघनीचोच्चवृत्तपरिधावास्थितस्फुटस्तानायन्नीघ

115
1917

केंद्रमुक्तमितं तस्मिन्केंद्रचिन्हेग्रहस्थितेतिभावः इतिकेंद्रविज्ञायग्रहस्तानार्थमुपायः त्रिभिस्त्रिभिर्भैः पदमितिवृत्तपरिधो द्वादशराशीनूनाधिकयवान्विभज्यतेतेषुत्रिभिस्त्रिभिःराशिभिरेकैकंपदमितिचत्वारिपदानिकल्पितानि तस्मिन्केंद्रेमेषादिषट्रा शिस्थेयत्फलंमाघशोध्यंवासाध्यते तद्गृहस्थधनमितियोज्यं तुलादिषट्केऋणत्वाशोध्यं इतिधनर्णसंज्ञाविधायफल साधनोपयःक्रियते सर्वगणितजातंत्रैराशिकप्रसिद्धं उक्तंच त्रैराशिकेनेवसमस्तमेतद्व्यासंस्वभेदैर्हरिणेवविश्वं यद्वृ त्तपरिधिः परिणामिनस्ततःत्रैराशिकंसिद्धंभवति अत्रोच्चभुजकोटिकल्पनाक्रियते ऋनंभुजइति त्रिभिराशिभिर्यदूनंतद्ध नभुजस्यात् भार्द्धाद्राशिषड्भादधिकंतद्भाद्धराशिषड्भोनंभुजःस्यात् नवाधिकेनऊनितमर्कैभिरितिराशिद्वादशकंतद्यु जसंज्ञंस्यात् एवंभुजंविधायऊनेनभुजेनत्रिगुणेनसप्तयदवशिष्यतेतत्कोटिसंज्ञं अथभुजकोट्योरुपपत्तिर्यथा यन्नीचोच्चवृत्तंमंदशीघ्यंवाकल्पितंतन्मध्येर्द्ध्वाधररेखाभ्रमध्याक्रियतेतत्रयदूर्ध्वंचिन्हंतद्भुजसंज्ञं यदधिस्थितप रिधौचिन्हंतन्नीचसंज्ञं तत्केंद्रोपरिमत्स्येनतिर्यग्रेखाक्रियतेतावत्परिधौचत्वारिराशित्रयात्मकानिपदानिभवंति तत्रार्ध रेखातःअग्रतःस्फुटतावायदंतरंभुजः तदेवग्रहस्यफलंमाघशोध्यंवा यद्यग्रतस्तदाधनंस्फुटतस्तदा ऋणंइतिस्वस्वनीचोच्चवृत्तेनेयं तथातिर्यग्रेखातोयदूर्ध्वाधरमंतरंतत्कोटिसंज्ञं एवंचात्रत्रयमपदेतृतीयपादेवर्ग नोभुजः गम्याकोटिः तथाद्वितीयपदेचतुर्थपदेचएष्योभुजः गताकोटिः तथाचोक्तं अक्रमेपदेयातमेष्यंतुक्रमे भुजोबाहुहीनंत्रिभूःकोटिरुक्ता भुजकोट्योर्जीवेसाध्येतयोर्योगपदंत्रिज्याकर्णमित्यवपन्नं अथभौमस्यमंदाच्चवि न्नापः तथान्नीघनीचोच्चवृत्तस्यतदुच्यते भौमाद्यूकेंद्रइति लब्धांशकानामिति व्याख्या भौमस्यन्नीघकेंद्रमितिन्नी घनीचोच्चवृत्तस्यपरिधेरेकदेशोयस्मिन्यहस्तिष्ठतिसप्रदेशाउच्चप्रदेशादितिमेरावृजुयस्मिन्नवयवेदृश्यतेतत्रस्थःखेटो ग्रहः कक्षापरिधिस्थितमंदनी चोच्चवृत्तमध्यपरिधेस्तानायमंदकेंद्रमुक्तमितंतस्मिन्नपिन्नीघनीचोच्चवृत्तपरिधावास्थितस्फुटस्तानायन्नीघ षट्संधौन्नेयं षट्मध्येपादोनैःसप्तभिर्भागैरंतरितवर्त्तते न्नीघनीचोच्चवृत्तस्याधोधस्थितऊनांऊर्ध्वाधस्थितेधि कमिति तन्मध्येनुपाताद्युपचयापचयेनन्नेयं तत्रानोपायोयथा वर्त्तमानपदस्यगतगम्यंपृथक्कुर्यात् तयो

मंध्येयत्वल्पंभुजकोट्योर्मध्यहृतिभावः तस्यलिप्ताः कार्याः ताः खखवेदैर्भाज्याः इत्यसावनुपातः यदि यदार्धलिप्ताभिः
२७०० पादोनाः सप्तभागास्लभ्यंते तदास्येष्टलिप्ताभिः कतिइष्टलिप्तानांपादोनासप्तगुणकारःपादार्धलिप्ताभागहारः२७००
गुणकभाजकयोः पादोनाः सप्तापवर्त्तनेनृतः गुणकस्थानेरूपंभाजकस्थानेरसखवेदाश्चस्थाः ४०० फलंभागाद्यंतद्वोम
स्यमंदोच्चेसंस्कार्यकर्कावृणंमकादोधनमिति तदसदुक्तदृग्गणितंस्फुटंभवति अत्रब्रह्मसिद्धांते यहाणांमंदशीघ्रनी
चोच्चवृत्तान्युक्तानितथाभौमशीघ्र्यंचएतान्वितान्यानिसमीचीनानिनतुचतिक्षमेणनादृक्षाणि इतिभौमशीघ्रंचतुर्दलं
पद्माकारंचतिक्षणंवक्रंच शुक्रस्यमांदशैघ्र्यकर्मणातोर्ज्यातेहीनेवोक्तेद्वाभ्यांपंचभिःक्रमेणैवअत्रस्वल्पांतरत्वात्स्फुटत्वं
नोक्तं भौमस्यातिवक्रत्वादूंतरत्वाच्चशैघ्र्यस्यस्फुटत्वमुक्तं तच्चांशाकानामित्यादिकर्मणायन्मंदोच्चस्यस्फुटीकरणाच्च
फलंसाधितंतेनोनितःशैघ्र्यपरिधिःक्रियतेसस्फुटोभवतितन्निभागेनव्यासर्द्धमः क्रियतेतद्व्यासः स्फुटस्यादिति व्यासस्य
त्रिगुणपरिधिरित्युक्तत्वादुपपत्तिर्यथा भौमस्यकुकुंजरेतिशीघ्रपरिधेर्व्यासउक्तः सशीघ्रकेंद्रपदसंधिषुपदमध्यसपादार्द्ध
दूयेनोनःमध्येनुपाताच्चपांपचयात्मकफलोनोनस्फुटइतिएवंकृतानांप्रमाणसंस्थानिप्रतिपाद्यतत्परिधौग्रहोयत्रास्ते
तत्रज्ञानायभुजकोत्क्रमज्यापिप्रतिपाद्यतेत्रभुजःफलरूपःफलंतुजीवारूपंतदग्रहावतिष्ठते यतउक्तं अर्धज्याग्रेखचरोम
ध्यसूत्रात्तिर्यक्संस्थोज्ञायतेयेनतेन अर्धज्याभिःकर्मसर्वंग्रहाणामर्धज्येवज्याभिधानात्रवेद्या तस्मात्तज्जीवात्तायज्जी
वांतरंबहुधानिरुक्तात्तत्कर्मगौरवाल्लघुकर्मण्यल्पजीवासाधनार्थंचित्रज्यायिकतुल्यांजीवांपरिकल्प्यतदनुरूपाणि
नखंडकानिपरिकल्पितानितान्यूच्यंते रूपाश्विनवृति ज्यारखंडकानीतिएतानिज्याखंडानियस्यभुजकोटिरूपस्यजी
वासाध्यते तस्यांशाप्तितिः कार्यत्रिज्ञाद्भोगेरकोराशिरितिपूर्वमेवपरिभाषोक्तत्वादेवमंशाप्तमितेर्दृग्ज्ञातंअतोन्योदृग्भिर्भोगे
रुक्तेयदाप्तंतानिभुक्तखंडकानिस्युः यदवशिष्यतेवशिष्टभागास्ते ग्यखंडेननिघ्नाःखंदुभिरितिदृग्भिर्हृताःयदाप्तंतदुक्तखं
डैक्यफलंभुक्तखंडानामैक्यफलंकुर्यात्सा ज्याभवेत् अत्रोपपत्तिः खंडकांतरेनुपातः यदिदृग्भिर्भोगैरेतत्खंडंतदा

शिष्टांशैःकिमिति लब्धं खंडकेस्थलजीवालभ्यते तस्मात्सिद्धांतेखंडस्फुटीकरणमुक्तंतेनस्फुटेनकिंचिदासन्नोत्पद्यते
स्वल्पांतरत्वादत्रनोक्तं तद्यथा यातेष्ययोःखंडकयोर्विशेषःशेषांशानिघ्नोनखंडहृत्तदूनं फलंगतेष्वेक्यदलंस्याक्रमस्य
मज्यात्क्रमज्याकरणेत्रभोग्यं क्रमज्याकरणेर्नंदुक्रमज्याकरणेफलमितिशेषंस्पष्टं एवंसाधितजीवावृत्थमाणवि
धिनाग्रहसंसाधयिष्यतेतत्स्वरूपेजीवारूपंप्राप्यते तद्राशिमितेमंडलेपरिधिपरिणामितंकृत्वाग्रहेखंकुर्यात् इतिफल्ज्य
ते तस्मात्फलज्यायाश्चानुकारणमुच्यते विशोध्येति दृष्टजीवयारूपाश्विनवृत्यादीनियावंतिखंडानिरुध्यंतितावंतिशे
ध्यशेषादृग्भ्यादृग्भुक्तेनखंडेकेनयल्लभ्यतेदृग्भाज्यंधनुःस्यात् कथमेतं विरुध्यसंख्याहतदिग्गतं विरुद्धखंडका
नांयासंख्यासाविरुद्धसंख्यातयाहताश्चतादृग्भ्यश्चतानिर्हृतंफलं यावंतिरुध्यंतितयासंख्ययादृग्गुणयित्वाछेदंफलं
कुर्यात् इतितदंशादत्रकमधनुःस्यात् यत्रचयस्मज्ज्याधनुषिसाध्येतत्रव्यस्तेरितिअंत्यात्प्रतीपैःखंडैकैःदस्रहृदुत्यादेः
साध्येतव्यस्तधनुर्ज्यैकमुदिति अत्रापिखंडमध्येनुपातः अस्मद्भुक्तखंडकाज्यावशेषेणदृग्भ्योलभ्यंते तदाशेषतुल्येनकती
ति अत्रापिधनुःकरणेनोग्यखंडस्यस्फुटीकरणंसिद्धांते तद्यथा विशोध्यखंडान्यवशेषकार्धनिघ्नंगतेष्यांतरमेष्य
भक्तं फलेनफल्यंयगतेक्यखंडंचार्धमेवंस्फुटभोग्यखंडं एवंमंदफलार्थंमंदकेंद्रभुजज्यांचसाध्यफलसाधनमु
च्यते सूर्यादिकानामिति यद्गाष्टशैलेरिति व्याख्या सूर्यादिकानांग्रहाणांस्वकेंद्रोर्ज्येतिमंदचलकेंद्रंतत्रयोस्त
योःतद्दोर्ज्यास्वकेंद्रोर्ज्यादिघ्नीदृग्भिर्गुण्याक्रमेणवक्ष्यमाणभागहरेर्भोर्ज्याकैः खपंचबाणैःसूर्यस्य ना
गाग्निदस्रैश्चंद्रस्य गिरिपूर्णैश्चंद्रेर्भौमस्येत्यादिफलंलवाःसावयवाःस्युः इतिलवादानिस्वंफलंग्राह्यं तेलवाःकलिका
द्यवयवसंहिताःकेंद्रवृत्तार्धनर्णकार्याः प्राग्उक्तलक्षणेनग्रहस्यधनर्णकार्ये एवमितरेभौमाद्यानेनमाद्यक
र्मणासंस्कृतासंतोमंदमंदस्फुटनामानोभवंति शीघ्रनीचोच्चवृत्तानांकेंद्रस्थानुज्ञापकाःस्थरितिभावः अत्रोपपत्तिः
पूर्ववद्दर्शिता गुणकारभागहाराणामुत्पत्तिर्यथा मंदनीचोच्चपरिधयःसिद्धांतोक्तैः मंदशनीचपरिधिस्त्रिलवान

शनिभागादुत्क्रमादयः १२।३४ चंद्रस्य ३१।३६ भौमस्य ७० बुधस्य ३८ गुरोः ३२ शुक्रस्य ११ शनेः ५० एभ्यः शीघ्रपरिधिवत्परम
फलान्यत्रापीष्टेनैराशिकद्वयेनोत्पत्तिः स्यात् यथा यदि त्रिज्यायां एतत्फलमुत्क्रमफलमुपलभ्यते तदेष्टज्यायाः किमिति इष्टज्या
याः परमफलं कृणः त्रिज्याहारो भागः अत्र गणकस्थानेत्रिस्थं फलं तद्गुरुकर्मत्वादन्योदोनुपातः सर्वेषां परमफलं दशभागा
न्त्रकृत्यस्तः तद्यथा यदि परमफलस्य त्रिज्याभागहारः तदादृग्मितस्यकर्मत्यद्यते एतदपि बहुक्लिष्टं कर्म तस्मा
दन्यप्रकारेण कर्मोपसंख्यवहारं कृत्वा अनेनैवैत्रैराशिकेनोत्पद्यंते तद्यथा रवेर्यदि परिधिः १३।४० अस्याः त्रिभागांहार
उत्पन्नाः ५५० अथानुपातः यद्यस्मात्परिधेरसौ भागहारस्तदेष्टग्रहस्य भागहाराउत्पद्यंते एतेसर्वेपिशुक्रस्यपरि
धिरेकादशभागाउक्ताः तद्भक्तेपूर्वभाज्येलब्धाः ६८२ अस्यशुक्रस्यभागहारः अत्रयेगाष्टशैलाउक्ताः तेतुपंचविंशति
कलानदशभागादुत्पद्यंतेतेभक्ताः यतोब्रह्मसिद्धांतेनोक्ताः विषमांतेयेगमातेरुद्राः ११ भद्दसिद्धांतेसार्धादशोक्ताः
तस्मादत्रभागहारः पंचविंशतिकलोनदशभागउक्तः तथाप्यविशेषोयथा शनेः परिधिः पूर्णषट्यः ५० तद्दशाद्भाग
हारः ९०० अत्रमनिपंचचंद्राउक्ताः तेतुअष्टविंशतिपरिधिवशादुत्पद्यंते यतःसूर्यसिद्धांतेत्रिंशदुक्ताः शिरोमणिसि
द्धांतेत्रिंशत्कमान्मिगटिताइतिवापाठः उक्तोमिस्तद्दशाद्भागहारः ९०० एतानुत्पद्यंते एवमन्यत्रापिचोह्यंतेमेषादि
कंद्रमनिपंचचंद्राइत्यनेनभागहारेणधापजाकाशेदृग्योग्यः स्यात् तुलादिकंद्रमणिपंचदशेरित्यनेनभागहारेण
भवति अतोमेषादिकंद्रोत्रिंशन्मंदपरिधिः तुलादेर्पूर्णषट्दृतिसंभाव्यते मंदोच्चंतुमतंगाग्नियमाद्रुति शनेर्विशेषः
आकाशेवेधविधिनादृक्तुल्यतादृश्यते अथपरमंदफलानिरवेः १३०।५४ चंद्रस्य ३०।३१ भौमस्य ६०।५७
बुधस्य ३६।३८ गुरोः ३१।४३ शुक्रस्य १।५० शनेः ४५८।३२ इत्यत्रग्रंथकारेणोक्तानि एतानिदशगुणा
तानिषष्ट्यासवर्णितानि द्विवारंषष्ट्यागुणितयात्रिज्यया भागेक्रियमाणे चक्रमणसर्वेषांस्वपंचबाणाद्या भागहाराउत्पद्यंत
इति वेत्ति मध्यमार्कोटयिकास्तेस्फुटार्कोदयि का कारणायकर्मोच्यते भानोः फलमिति दृतिसूर्यस्यमंदफलं

सप्तविंशतिभिर्भजेत् तद्यंशाद्यंफलंसूर्यस्य भजेत् तदंशाद्यं चाप्नोतितत्फलं स्वर्यचदिति सूर्यफलंधनंतदाधनंऋणंतदाऋणं
मध्यमेचंद्रेसंस्कुर्यात् अस्योपपत्तिः मध्यमसूर्यः अस्मिन्काले उदेतितत्कालिकाः सर्वेज्ञाताः ततः सूर्यस्यफलेनसंस्कृताः
कार्याः यतः सूर्यस्यमंदफलेऋणधनेपूर्वेवेतः एतच्चोदेति मंदफलांशोरंतरितत्वात् अतोज्ञानुपातः यदिमंडलकलाभिः
२१६०० गतितुल्यालभ्यते तदासूर्यस्यफलतुल्यकलाभिः कइतिधात्रंफलंतदर्कवत्संस्कार्यमिति चंद्रस्यगत्यानया ६००
मंडलकलाभक्ताः फलंसप्तविंशतिः अतोमंदफलस्यभागहारइति अन्येषांभौमादीनांस्वल्पांतरत्वान्नोक्तमित्यप्युपपन्नं
एवंग्रहस्यस्फुटत्वमुक्तागतेः स्फुटत्वमुच्यते स्वभोग्यखंडमिति भुजज्याकरणेयद्भोग्यखंडंतत्स्वरांशोरितिसूर्यस्यन
वहृतंकार्यं हिमांशोश्चंद्रस्यभोग्यखंडंत्रयोदशभिः संगुण्यचतुर्भिर्विभजेत् फलंकलाद्यंद्विस्थंयाद्यं गतेः संस्कार्यं
स्वर्णंऋणमात्कर्किमृगादिकेंद्रइति अग्रेसंबंधः मंदकेंद्रकर्कादिस्थेस्वकार्यमृगादिस्थेऋणमिति सागतिः सूर्य
चंद्रमसोःस्फुटाभवति इतरेषांबक्ष्यमाणफलेनसंस्कृताः सत्यामंदस्फुटास्स्युरिति तदुच्यते कुजसोम्ययोरितिभौमबुधयोस्वयो
ग्यखंडंद्विघ्नंस्वासप्तभिर्भजेत् गुरोःस्वभोग्यखंडंस्वांशैर्भजेत् इनेः शुक्रस्य स्वार्कमिते १२० शनेः इतिजीवादिकानांक
मेणस्वांशैरित्यादिभिर्भाजकैर्भजेदितिसंबंधः अस्योपपत्तिः चंद्रविनाग्रहाणांमध्यगतिरेवमंदकेंद्रगतिः मंदोच्चगतेर
ल्पत्वात् चंद्रोच्चस्यतुमंदोच्चगतिरहितामध्यगतिः सैवकेंद्रगतिः ७८४ एवंस्वस्वगतितुल्यकलादिभिर्मंदकेंद्रंत्यहमु
पचीयते इति नीचोच्चवृत्तस्यकेंद्रंमध्यममानेनभमंद्रस्यस्वगतितुल्यकलाः प्रतिदिनंभवन्तीतिभावः एवंसतिग्रहा
दृक्षिप्तः सन्किंचिन्यूनाधिकाः संभवतीतिसास्फुटामंदकेंद्रगतिर्दिनयोग्यादिनमंदस्फुटयोरंतरमित्यर्थः तत्फलयोरंतरमां
दराशियकलंइतिसर्वमुपपन्नं एवंग्रहाणांस्वगतीनामंदस्फुटत्वंप्रतिपाद्यस्फुटत्वंतायद्यूनाधिकफलभुजकोटिकर्णाश्चैषांस्थि
तिमितिप्रतिपादयन्नाह कोटिज्योति व्याख्या मंदस्फुटयहंशीघ्रोच्चद्विगाध्य अत्रशेषं तच्छीघ्रकेंद्रंतस्यग्राग्वद्भुजकोटी
जीवसाध्येतत्रकेंद्रंजेकोटिजीवेभवतः तयोर्मध्येयाकोटिर्ज्यसाचलकेंद्रजाकोटिर्ज्योच्यते सास्वस्यपरेणाकर्ण्या कुर्यु

नरेत्याद्येनसेवपुनर्दिघ्नीकार्या तयादृग्ज्याकेंद्रेकर्कस्थगादिकेसतिरवान्नाब्धिशकेर्यंतारेफेस्फुटिः उनाऽन्विताकार्या कर्कादिके
ऊनास्थगादिकेऽन्विता तन्मूलंतस्यवर्गमूलंयाद्यंश्रवणः स्यात् सएवथगेकांतेस्थाप्यः त्रागनीतभुजज्यासापरेणगुणि
ताऽनेनश्रवणेभजेत् फलंचिछेदहीनंतात्स्यचापंकुर्यात् विश्रुद्धखंडानीत्येनविधिनानतंज्ञादिशीघ्रफलंस्यात् अत्र
केंद्रकोटिज्ययोतयाश्रवणफलयोरपिसंस्थानसाधनक्रियाश्च उपपत्तिर्यथा केंद्रभुजकोटिज्यानांसंस्थापनोपपत्तिः प्रा
गेवदर्शिता श्रवणोपपत्तिराचार्येणबहुधाउक्ता तत्रनीचोच्चवृत्तभंग्याक्रियोपसंहारेणोक्ता सेवोच्यते परमशीघ्रफल
व्यासार्धेनोक्तंयच्छीघ्रनीचोच्चवृत्तंभौमस्यएकाशीत्यादेननस्यमध्येऊर्ध्वाधरारेखातथातिर्यगपिरेखाकार्या तेचत्वारिपदा
निभवंतितत्परिधेरष्टमांशार्थिकः स्फुटायहः स्यात् ऊर्ध्वाधररेखयोरंतरंभुजफलंस्यात् सेवभुजज्या तथातिर्यग्रेखा
ग्रहयोरंतरंकोटिफलंस्यात् सेवकोटिज्या ग्रहभूमध्यांतरंकर्णः इतित्र्यस्रंचकल्पकोटिफलत्रिज्ययोर्योगःसाकोटिः भुजफ
लंभुजः तद्वर्गयोगमूलंकर्णः अत्रक्रियोपसंहारादुत्पन्नाक्रियायथा अत्रकोटेःखंडद्वयंवर्तते एवंकोटिफलंद्विती
यंत्रिज्या अनयोर्वर्गयोगस्यवर्गःक्रियते खंडद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नीत्यादिसूत्रेणतच्चथा त्रिज्याकोटिफलाभावित
कृतिनिघ्नीत्रि॰ कोकभा॰ तत्खंडवर्गैक्यकजोतात्रि॰कोकृ॰भा॰त्रित्रिकोफल॰असोकोटिवर्गोजातः अथभुजवर्गः
क्रियतेकोटिफलवर्गोनपरवर्गः सभुजवर्गइति तद्यथा कोटिफलव॰परवर्ग॰असोभुजवर्गअनयोर्योगेजातत्रि
॰कोकफभा॰बिवर्ग॰कोटिफलानयनेकोटिज्यापरेणगुण्यात्रिज्योद्धृतात्कोटिफलंत्रिज्यागुण्यंतस्माद्भुजकभाज
योस्तुल्ययात्रिज्यानाशेऽतकोटिज्यापरगुणाविष्यते साचद्विगुणेतिऽतखंडद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नीतिऽता
स्यात् सारखंडवर्गैक्यंकतेतित्रिज्यावर्गपरवर्गयोगेनकृतासतीखंडवर्गयोगेभुजफलवर्गयोगसमाजाता इतिसुधा
द्विकेंद्रकोटिफलस्यत्रिज्यातदुपरिस्थितत्वात् कर्कादेर्द्वेअधस्थितत्वात् खंडांतवर्गभुजफलवर्गयोगक्रियमाणेरवं
डद्वयस्याभिहतिर्द्विघ्नीतत्खंडवर्गैक्याच्छोध्येतिसुस्थं कर्कादारभ्य यतइति तथाचोक्तं वर्गयोगस्ययद्वाद्येयर्कति

121
1917

वर्गस्यचांतरं द्विघ्नघातसमानंस्याद्द्वयोरव्यक्तयोर्यथा वर्गयोगस्यतथांतरवर्गस्यचांतरंद्विघ्नघातसमंस्यात् द्वयोरव्यक्तयोर्य
थेति तन्मूलंकर्णइत्युपपन्नं अथोफलोपपत्तिःत्रैराशिकद्वयेन यदित्रिज्ययाःपरतुल्यफलंलभ्यते तदाभुजज्यायाकिमिति
ततोन्योनुपातः यदिकर्णेऽतस्तत्फलंदृग्ज्यात्रिज्यारत्तेकिमिति गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वात्त्रिज्यानाशेऽतेदृष्टभुजज्यायाः
परेणगुणःकर्णभागहारइत्युपपन्नं भमंडलस्यव्यासार्धंत्रिज्यातुल्यमितिआद्यैःकल्पितंतस्मिन्वृत्तेतज्जीवारूपीभमंडलक्षेत्रंचार
करणायतस्यचापंक्रियतइत्युपपन्नं एवंसंस्कृतोग्रहःस्फुटःस्यात् पुनरस्याप्यतिस्फुटत्वज्ञानार्थंकर्मोच्यते पूर्वार्धेन उत्तरा
र्धेनभौमस्यविशेषउच्यते तदुत्थमंदेति यस्फुटोजातःतस्मादुत्थंतदुत्थं तेनचलेनचेद्यदिमध्यमंस्पष्टंसंतेतदासस्पष्टतरःस्या
त् एतदुक्तंभवति यस्पष्टःकृतःसएवमध्यमकृतपरिकल्प्यःतस्मात्मागुक्तचक्रकारणमंदफलंसंसाध्यमध्यमेसंस्कार्यंतस्मा
न्मंदस्फुटात्पुनः प्राग्वत्चलफलंसाध्यतस्मिन्नेवमंदस्फुटेसंस्कुर्यात् सस्पष्टतरइति अतीवस्पष्टःस्यादिति भौमस्यविशेषः
प्रथममंदफलेनदलीकृतेनशीघ्रेणदलीकृतेनचपुनर्दलीकृताभ्यांप्रथमफलाभ्यांततोविलाभ्यांयथागताभ्यामिति यस्तुदली
कृताभ्यांसंस्कृतस्तस्मान्मांदसकलमध्यमेसंस्कुर्यात् तस्माच्छीघ्र्यंसंसाध्यतस्मिन्नेवसकलंसंस्कुर्यात् इतिपुनर्दलीकृताभ्यांप्र
थमफलाभ्यांततोविलाभ्यामित्यसकृत्तयावदविशेषःस्यात्तावदिति सभौमस्यस्पष्टतरतरःस्यादिति अथवासनाग्रोक्ता तथा
पिकिमपिचासनाग्रोच्यते स्फुटग्रहाधिष्ठितमंदप्रतिमंडलकेंद्र्यस्मिन्भचक्रार्द्धयंत्रेवर्त्तते सएवमंदस्फुटोग्रयः तस्मा
च्छीघ्रफलमानीयसएवसंस्क्रियेते तस्मन्मध्यमंस्फुटंपरिकल्प्यशीघ्र्यफलंप्रथमंसाधितंतत्संस्कृतोःस्फुटोभवति इत्यतोमंदफ
लमानीयमध्यमःसंस्कृतःततोसकृत्कर्मकर्त्तुंफल्यतएवभौमस्यावश्यमेवकर्तव्यं शीघ्रप्रतिमंडलस्यसमीचीनत्वादिति
अथगतेःस्फुटत्वसाधनप्रक्रियोच्यते द्राकेंद्रभुक्तिरिति यदति व्याख्या द्राकेंद्रमितिशीघ्रकेंद्रंतस्यभुक्तिरितिमंदस्फु
टाभुक्तिःशीघ्रोच्चभुक्तेःशोध्येन शेषंद्राकेंद्रभुक्तिर्भवति आनुरूपाचभोग्यज्यायागुण्याइति शीघ्रफलस्यचापकरणायत
द्राकेंद्रखंडंतेनगुणापुनःस्वाधिगुणाकार्या सप्तघ्नकर्णेनभाज्या यत्फलंलभ्यतेकलाद्यंतश्शीघ्रोच्चगतेःशोध्यं शेषस्फुटो

गतिः स्यात् संशोध्यमानं स्वल्पत्वमेतिवचनात् अत्रोपपत्तिः कक्षायांदिनदृग्योत्पादितमध्यमेदृङ्नीचमेंदृङ्नीचमेंदृङ्मध्यं
स्फुटगतिसाधनार्थंचेराशिकत्रयोपसंहारेणहरेकगुणभाजकोत्पादनार्थं आद्यखंडयोस्तुल्यखंडकयोश्चगुणकभाजकयोस्तु
ल्यत्वान्नाशस्तत्रानित्याद्याचार्येणोक्तोस्मिद्धांतेगुणकभाजको यथा फलांशैरवांकांतरसिंजिनीघ्नीद्वाभ्यांदृक्क्रियाकोटिज्या-
घ्नीफलांशानांकोटिज्याविधायआद्यखंडकेनसंगुण्यत्रिज्यायाभक्त्वाभोग्यखंडंस्फुटंभवति अत्रोत्तरा
र्धभोग्यखंडकेनगुणितेत्रिज्यां स्वल्पांतरत्वात्तत्फलमनुक्त्वेनांगीकृतं ततोनुपातः आद्यखंडेनानेन २१ दृग्यंत्रीघ्नेकं
दृग्गतिर्लभ्यतेतदाभोग्यखंडकेनकतिलब्धास्फुटागतिः ततोनुपातः यदिकर्णहृतेदृग्यंगतिस्तदाभिज्यारूपेकियतीतिकेंदु
गतिःस्फुटास्यादित्यनुपातदृढत्वेन अतोद्वाकेंदुभक्तेःभोग्यखंडंत्रिज्यांचेदृगुणकोभ्यासो लब्धंयथा खंडं २१कर्णश्चदोभाजकोत
त्रिज्यागुणस्यआद्यखंडस्यभाजकस्यत्रिभिरपवर्त्तनात् ततः त्रिज्यास्थानेचत्वारिंशदाद्यखंडकस्थानेसप्त ७ उभयोर्भाजक
योर्घातेसप्तघ्नकर्णोज्ञातइति अतउक्तंसप्तघ्नकर्णेनेत्युपपन्नं एवंग्रहायतनश्चस्फुटाः साधिताः तेचमध्यमसाधनोदयि
कादुन्मंडलस्थाएव तेभोग्यखंडंत्रिज्याचेदृगुणकोभ्यासोलब्धंसप्तसावनोदयिकाक्षितिजलाः कर्तुंयुज्यंते अन्यथास्वनिष्ठ
स्थाः कथंस्युः तत्करणायकर्मद्वयमुक्तं तदयनांशासिद्धं तदयनांशसाधनप्रक्रियोच्यते अथेति येकरणाद्वास्तएवेति
साः ताभिर्भवायुक्ताः एतेअयनांशाःस्युः करणाद्वातुल्यलिप्ताभिर्यैरुक्ताश्चतेभवाश्च तेअयनांशाअधस्थास्तदवयवाए
भिरंशैः सावयवेरयनंचालयतीति अनारब्धांशाउच्यंते एषामुपपत्तिरुपलब्धिरेव तत्कथं यस्मिन्यावंतोधनगताऋणगतावा
लभ्यंतेतदातएवद्विधाशेषाः कस्माल्लभ्यंतइत्युच्यते दृष्टदिनेमध्यान्हेस्फुटयंत्रेणेनांशासावयवान्त्रसाध्यतनत
विन्नाध्यशोधांशाक्षांशयोरंतरदिग्गतरंयोगंविधायतेभ्यः क्रांतिखंडंस्वापक्र्योतुसूर्यस्यभुजः स्यात् तात्कालिकोग
णितागतोक्रांतिस्फुटः साध्यः तद्भुजभाजकाभ्यांयोर्यंतरंयेंशाः सावयवास्तेयनांशाः तथाचोक्तंसूर्यसिद्धांते स्वाक्षार्कनतभागा
नादिकसाम्यंतरमन्यथा दिग्भेदैपक्रमः शोधस्तस्मिन्त्रिज्ययाहृता परमापक्रमज्यातश्चापंमेषादिगोरविः कर्कादौ

123
1917

घोज्यचक्रार्द्धतुलोदोसार्धसंकतः स्वगोदोज्ञेयभणोगेन्मध्यमार्कस्फुटोभवेत् एवंमध्यमार्कगणितागतस्फुटार्कयोरंतरं
तेऽयनांशाः यदिमध्यान्हदिमध्यान्हजाधिकोगणितागतस्तदास्तेधनारव्याः ऊनस्तदाऋणारव्याएव अतउपरार्धेरेवास
नेत्युक्तं एषांप्रतिवर्षमेकैककला अधिकोयद्यतेयतआचार्येणकरणाद्धतिप्राभृतिर्यैरुक्ता वाद्यत्युक्तं ग्रंथांभेदेकादेशायनां
शाआसनांतस्माद्युक्ताभवाद्यत्युक्तं अन्येस्तुचतुः पंचाशद्विकलाभिः प्रतिवर्षमपचीयंते अस्यायपत्तिः प्रागेवोक्ता तत्रा
पिगणितागतविशेषादत्राप्यचनद्यत्युक्तं सा तुश्वतुर्दशात्तवर्षैःपरमायनलवस्यच्यावृत्तिर्भवति यस्मिन्यस्मिन्पक्षेक
लोपचयस्यात्तदन्येचतुर्विंशत्यंशाः परमायनचलनांशाः यस्मिन्यक्षेचतुः पंचाशद्विकलाउपचीयंतेतत्पक्षेसप्तविंशत्यंशाः
परमाउच्यंते एवमेषांचयापचयपरिज्ञानात्प्राग्परत्रवांशाधनर्णसंभवःस्यादिति एषांसंस्थानोपपत्तिश्चलनवासनायास्य
क्षेपलब्धिरितिस्वयंवक्ष्यति करणात्तत्यांगोलयंत्राध्याये स्फुटोक्ता एवमयनांशानुत्पाद्यमध्यमसावनस्यस्फुटत्वकरणत्वम
च्यते द्विघ्नस्येति व्याख्या तद्युक्तमध्यमनोरिति पूर्वसंबंधः मध्यमार्कयनांशैर्यत्कः कार्यः तस्यद्विघ्नस्यदोर्ज्या
साद्यस्फुटक्रांत्या यद्विकलात्मकंफलंतद्भगणपदेस्वे ओजपदेऽर्कणंकार्यं इत्यदयांतरारव्यंकर्म सूर्याचंद्रमसोरेव नान्येषां
अन्येषांस्वल्पांतरत्वान्नोक्तं अस्यायपत्तिः क्रांतिभंगुलाग्रेराशिस्तेक्षेत्रारव्याः सर्वेतुल्या एवेतित्रिज्यामध्यमसावनाविशुद्ध
नांउलेयेराशयः तेकलारव्याः तेषांनिरक्षस्फुटसावनत्वकरणायउदयांतरकर्मेदंप्राक्तं तद्यथा सायनसूर्यस्यनिर
क्षोदयेयत्कलाद्यंकृतं तथाक्षेत्रात्मकंवराद्युदक्तं तयोरंतरकलास्तादुदयांतरवृत्तिरुक्तेयदोभयोः साम्यंतदाफलाभवः
एतोचोपचयापचयोजीवारवंडकवृत्तेयः उक्तप्रविधावस्थितत्वात् परमदेत्रिज्याफललब्धेपदार्धेद्विगुणेस्तेरा
शित्रयंभुजःस्यात् तस्माद्विघ्नस्यदोर्ज्येत्युक्तं अनेनयद्गतिगुण्यषष्ट्याभाज्यफलंविकलाः तच्चरवश्चतुर्विंशा
तिविकलाश्चंद्रस्यविकलानांचत्वारिंशदधिकात्रिशती ३४० अनयोस्त्रिज्यायाश्चफलसाधनेष्टेनापवर्त्तेकृतेः रवेःपंच
भाजकः त्रिज्यायाः फलंविकलाउत्पन्नाचंद्रस्यैकविंशतिभाजकेनकलाउत्पन्नाइत्युपपन्नं तथानुपातोनवा यदिरवि

गतेः पंचभाजकउक्तएवतेतदाचंद्रगतेका अष्टशतीतुल्यायाकिमितित्र्यस्तत्रेराशिकंकृत्वाल्लब्धंगतिः पंचभिर्गुणितापुनः प
ष्ट्यासंगुण्यअष्टशत्याभागोगृहीतः लब्धोएकविंशतिश्चंद्रस्यभागहारः षष्ट्यागुणितत्वादत्रफलंकलात्मकमित्युपपन्नं इत्य
दयांतरास्येकर्मअस्मिन्नुनेस्फुटसावनोदयिकाभवंतीति अहर्गणोमध्यमसावनेनऊनश्चेत्वात्स्फुटसावनस्येति अथो
न्मंडलस्थानक्षितिजस्थत्वकरणायचक्रमोक्तंनदक्षघभासाध्यंतस्मादक्षघभोघसाध्यचरकर्मप्रोच्यते अयनवलदिनेरि
ति चरपलगतिघातइति व्याख्या अयनांशासद्विचत्वारिंशद्दिनैर्हीनाः क्रियंतेतेयनदिनास्तत्कथं सूर्यस्यमेषादोग
तिः ५८।३५ अयनांशान्संगुण्यषष्ट्याविभज्यलब्धं तेनदिनानत्रापवर्त्यलब्धायनांशानांद्विचत्वारिंशत्तमोंशःषष्ठभवपाद्यते
ऽयनदिनास्तैर्दिनैर्मेषसंक्रांतिकालात्पूर्वयोदिवसस्तस्मिन्दिनेमध्यान्हेद्वादशांगुलशंकोर्याअंगुलात्मकाघभासावि
षुवत्प्रभेत्युच्यते तस्मिन्दिनेसूर्यःसायनांशोमेषादिस्थोभवति तस्माद्विषुवद्वृत्तस्थोव्रजति अतोविषुवतीतिभावः सा
न्निध्यासंख्याद्वादशगजदशा९०।८।९०निघ्नीक्रमेणकृत्वाअंत्यात्रिभिर्भाज्यातानिभजस्यप्रतिराशिजानिचरखंडानि
स्युः अस्योपपत्तिः एकांगुलाविषुवत्प्रभौघकल्पकांतिज्याविषुवद्भाघ्नेत्यादिकरणेनसूर्यसिद्धांतोक्तेनप्रतिराशि
त्रयस्यचराणिसाध्यंते तान्येवंविधान्यत्रसंभवंते ९०।८।३०तेः सहानुपातः यद्येकांगुलमितायाअक्षभायाएताव
न्मितानिचरखंडानितदेष्टायाक्षभायाःकियंन्मितानि एवमक्षभात्रिस्थाभिःपृथग्गुणितारूपेणहृतासतीदृष्टचरसं
ज्ञकानिभवंति अत्रैवंराशिकंकरणार्थमंगीकृतं अक्षात्रावपिप्राग्वत्साधनंकृतं इत्तक्षेत्रेयत्परिध्याश्रितंतत्रेराशिकेनसि
द्धंतिवर्गात्मकत्वात् तदुक्तमाचार्येण वर्गेवर्गपदंघनंघनपदंसंत्यज्यचद्वयतेतत्रेराशिकमेवेति अत्रस्ववचनविरो
धः शक्तेर्वक्तुंशक्यते नकेनचिदपि यदाचार्यैःश्रीमद्भिरंगीकृतंतदुष्टमप्यदुष्टं यावद्दृष्टांगुलाक्षभातावदंतरंनास्तीति
तत्परतः सांतराणिभवंतीतिधीमद्भिर्विलोक्यं एवंचरखंडानिप्रसाध्यचरसाधनंक्रियते तद्यथा अयनांशाढ्यभानोरि
ति अयनांशाढ्यस्यस्फुटभानोरिति अयनांशाढ्यस्यस्फुटभानोर्यत्कालराशीन्भक्षिप्यद्वोधयेत् यद्वाद्यावद्विशिष्येततस्यलवाः कार्याः
राशयस्त्रिंशद्भिः संगुण्यलवानसंयोज्यतेभागादिधास्थाप्याः एकमत्रद्वादशभिर्भाज्याःफलंगताः घटिपलादय

125
1917

स्तवकार्यः तानिचरपलानिभवंति तानिगोलयोरुत्तरदक्षिणयोअस्वस्वसंज्ञानिभवंति एतदुक्तंभवति स्फुटसूर्यसा
यनांशान्संस्कार्यंतस्यभुजः कार्यः तस्मिन्भुजेयावंतोराशयस्तावंतिचरखंडानिकेत्रसंयोज्यभोग्यखंडेनशेषांशा
ञ्शान्संगुण्यत्रिंशद्भिर्भागोहार्यः तत्फलंपूर्वखंडकयोगेसंयोज्यतच्चरसंज्ञंभवति तत्सूर्योउत्तरगोलस्थेऋणंदक्षिण
गोलस्थेधनंज्ञेयं उन्मंडलस्यक्षितिजादूर्ध्वइतिगोललक्षणमग्रेकथयिष्ये एवंचरंसंसाध्यग्रहगतिगुण्याषष्ठिभि
र्भाज्यालब्धाविलिप्ताग्रहेसंस्कार्यपूर्वलक्षणेन तद्यथा रवेरुदयकालग्रहेयथागताःसंस्कार्याःसूर्यास्तकालेग्र
हाव्यस्तकार्याः अस्योपपत्तिः उन्मंडलस्थोर्कोदयकलिकोग्रहः स्वक्षितिजस्थोर्कोदयकालिकः क्रियते तथो
त्तरगोलार्धेनमंडलंक्षितिजादूर्ध्वंचरकालांतरितंतिष्ठति दक्षिणार्द्धोधस्थंउत्तरार्धंक्षितिजस्थंभवतितउ
न्मंडलमागच्छति तस्मादृणं अस्तकालेव्यस्तमित्युपपन्नं अस्यैकमपिविशेषांतरमुच्यते ओदयिकेधनर्णय
थागतंकुर्यात् अस्तेव्यस्तंकुर्यात् मध्यान्हेःमध्यराशेश्चरसंस्काराभावाः दक्षिणोत्तरवृत्तस्थेरविवादिवगतं
परंतुएषांचतुर्णांस्थानानांव्यवधानस्थितेग्रहेकिंकार्यमित्युच्यते औदयिकाद्घटीभिर्भवात्यतेतस्यमध्यान्हे
चास्तार्धरात्रेवासर्वत्रतद्भवघातस्थितेन औदयिकवत्तेयं गत्यर्धदत्वाअस्तकालिकः कार्यः तस्माद्घटीभिर्भव
लितस्यव्यस्तमेवज्ञेयंग्रंथाविस्तरभयाद्दर्शनमात्रमुक्तं एवंचंद्रार्कास्फुटीकृत्यातिथ्यानयनमुच्यते विरवि
चंद्रलवादिति यद्दक्कलादिति व्याख्या विगतोरविर्यस्मादितिविरविः सचासौचंद्रश्चेतिविरविचंद्रः तस्यलवाः
पृथक्द्विधास्थाप्याः एकत्ररविरभिन्नत्रयष्ट्यूनाःसंतोगतास्तिथयोभवंति करणानिचरूपाणिस्युः
किंलक्षणानिकुरहितानिवक्रात् अस्तितत्रतदलादिशकुनिश्चभवति चतुष्पदंभवति एतदुक्तंभवति स्फुटचं
द्रमध्यरविविशोध्ययदिनशेष्यतेतदाद्वादशराशीन्भक्षिप्यशोधयेत् यद्वाद्यावद्विशिष्येततस्यलवाः कार्याः
राशयस्त्रिंशद्भिः संगुण्यलवानसंयोज्यतेभागादिधास्थाप्याः एकमत्रद्वादशभिर्भाज्याःफलंगताः घटिपलादयः

स्युः अन्यच्चषड्भिर्भोगो गृहीतः फलमेकेनहीनंकृत्वातानिबुधाद्भुतकरणानिभवंति कृष्णाचतुर्दश्यर्धसप्तमीदलार्धंत्रयोदशी
निमन्टतिचतुष्टयंभवति चतुर्दश्यामेकमर्धंअमायांहृअर्धंशुक्लप्रतिपदः प्रथमार्धमिति अर्धचतुष्टयेषुत्रा
कुन्यादिचतुष्टयंस्यादितिभावः भोग्यहृतेयदवशिष्यतेतल्लाघवंत्रिस्थंवर्तमानस्यगतंज्ञेयं तद्भादिस्वभाग
हाराद्विशोध्यतेतस्येयमिति अनुक्तवद्ज्ञेयं इतिसर्वत्र अथनक्षत्रयोगानयनं ग्रहकलाइति चंद्रकलाः भागानृषघ्ना
संगृह्यकलाःक्षिप्यंते ताःकलाश्चंद्रस्येवनान्यस्यापि दृष्टग्रहःकस्मिन्नक्षत्रेवर्त्ततइतिज्ञानायतस्यापिकलाःकार्याः स
खंदुकलायोगार्थंचंद्रसूर्ययोस्तयोर्योगस्यापिकलाःकार्याः ताःस्वस्वगतिभिर्विभाज्याःलब्धीभोगमितीस्तः क्रमादिति यत्रचं
द्रकलाभक्तात्तत्रभमितिः यत्रचंद्रार्कयोगकलायोगमितिः तेगतेअनुभुक्तमपिज्ञेयंतयोर्गतगम्यतिथिवत्त्याग्यत् अत्र
कलाश्चेतेषांगतगम्यानांविकलाः कृत्वास्वस्वगत्याभाज्याफलंतेषांगतागतनाड्योभवंति वार्त्तमानस्येति अत्रोपपत्तिः
यथाभमंडलांशै ३६० स्त्रिंशत्तिथयअतस्मिंल्लब्धाद्वादशलभ्यंते तस्माद्वादशभिरंशैरेककातिथिः उक्तंच अर्कादूनि
स्तेप्राचीयद्यान्यहरःशुक्लौ तच्चंद्रमानमेवांशैर्तेयोद्वादशभिस्तिथिरिति तथाभमंडलकलाभिः सप्तविंशतिनक्ष
त्राणि तस्मात्सप्तविंशतिभोगेरुद्गतास्तिलभ्यते अतोरुद्गतकलाभिरेककस्मिन्भे योगश्चेति रुग्गमेयवासना तेषां
वर्त्तमानानांगतेष्वयोगविलिप्तानास्वस्वगतिकलाभिर्भागेहृतेगतेष्वभोगस्यनाड्योभवंतीति इयमपिस्फुटगमावा
सना एवमन्यस्यापिग्रहस्यनक्षत्रावस्थितिःसाध्या॥ ॥इतिश्रीभास्कराचार्यविरचितस्यब्रह्मतुल्यस्यार्य
दात्मजपद्मनाभविरचितायांस्पष्टाधिकारेद्वितीयः॥ ॥अथत्रिप्रश्नाध्यायोव्याख्यायते त्रिभिःस्कंधैः चन्द्रकथनंय
स्मिन्मासेचन्द्रः केतेविघ्नकाराःदिग्देशकालाश्चन्द्रस्येष्टच्छायासमयाद्यास्तेषांपरिज्ञानमिति दिग्देशादिनिरिष्टस
मयादिकमवबुध्यतेतदुच्यते तत्रतावद्दृग्गणितांशमंडस्थोलेनभदयत्रमाणान्यङ्क्यंते लंकोदयायुति मेषादिषण्णा
मिति व्याख्या लंकायांमुख्यालंकोदयाः नागतुरंगदस्रा २७८ मेषस्योदय एतावतिपलानितावद्भिःपलैरुदेतीति

127
1917

भावः गोकाश्विनो २९२ दस्यरामरदा ३२३ मिथुनस्य एतेक्रमस्थाः पुनरुक्रमस्थाइतिरामरदाः कर्कस्य गोकाश्विनः सिं
हस्य नागतुरंगदस्राः कन्यायाः एतैःफलैःक्रमादितिमेषाद्याः षड्राशयउत्सद्यंते तत्रस्वदेशोच्चरवंडकैःस्वैरितिस्व
स्वराशिनः क्रमोक्रमस्थैर्हीनकृताःसंतःस्वदेशजामेषादिषण्णांफलयाभवंति अभीष्वतुलादितोविलोमसंस्था
स्यरिति तुलादीनांज्ञेयाः अस्यापपत्तिः क्रांतिवृत्तेक्षेत्रविभागेन द्वादशराशयतुल्यास्वभवंति नाडीवृत्तेकालांश
विभागेन सर्वराशयउद्भवंति निरक्षेतन्नाडीवृत्तंसमंपूर्वापरसमंडलंवद्भवति क्रांतिमंडलंचदक्षिणोत्तरतस्तिर्यग्भवति
मुदेतिक्रांतिवृत्तस्थोमेषोयावत्तीरस्थोनरोनदेतितावद्दृष्टवद्दृश्यतेअतोविंशतिभागाः किंचिन्यूनाएवोद्गच्छंतिएवंसर्वेपि
तेयाः क्रांतिवृत्तेचेदुदक्क्रमास्तेनिरक्षोदयेदक्षिणाभिरुदयास्तेअधिकोदयाः साक्षात्तेएवस्वस्वच
रपलैरंतरितादृश्यंते मकरादिषडूनाः कर्कादिषडधिकाएव अतउक्तं क्रमोक्रमस्थाइत्यपपन्नं चरस्यसंस्थामा
गेचदर्शिता तथाचोक्तंसिद्धांते मेषादिमेथनांतो नाडीनिस्तिथिमितानिरुदयंते गलतिकुजेतरस्थप्रथमांतानिश्च
रोनाभिः कन्यातादूनुषोंतस्तिथिमितनाडिकानिरुदयंते गलतिचोर्द्धस्थपश्चात्तानिश्चरार्द्धानीति राशेरुदयप्रमाणम
स्कालग्नसाधनमाह तात्कालिकइति यस्मिन्दिनेदृष्टघटीनांलग्नंसाध्यतेतद्दिनजंतात्कालिकंसूर्यसायनांशरूपात
स्यभागाद्यंत्रिंशद्घ्नःशोध्यमितिभोग्यंकृत्वाभोग्यभोगैः स्वोदयोगुण्यः यस्मिन्दिनेराशेःसूर्यस्तस्यराशेस्वोदयेन
गुणीयइति स्वाग्न्यूद्धृतःयल्लभ्यतेतद्वैभोग्यमित्युच्यते तद्दृष्टघटीनांपलेभ्योविशोधयेत् तच्छेषात्तदयस्थ
राशयुदयाद्यावंतःशुध्यंतितावंतोपिशोधयेत् तच्छेषंस्वराशिगुणंकृत्वा अनुद्धोदयेनभजेत् फलमंशाद्यंत्रिंशत्स्थं
स्यं तच्छुद्धराशेः पूर्वयावंतोमेषाद्यारोशयः स्तत्संख्यामूर्ध्वाधरंकृत्वासप्तलग्नंराश्यादिरचयवसंज्ञंस्थात् ततोयनांस
हीनंकुर्यात् अस्योपपत्तिः स्फुटगमक्रमसिद्धा अथात्रापिविशेषमाह भोग्याल्पकालइति भोग्याद्दल्पकालस्तस्मि
न्भोग्याल्पकालेएतउक्तंभवति यदीष्टफलेभ्योर्कस्यभोग्यंनशुद्ध्यतितदातस्मिन्निष्टकालेरवगुणहतेत्रिंशद्भि

र्गणिते सति तस्मात् स्वकीयेनउदयेनोन्नंतघटीकोर्कोलग्नंभवति अथलग्नादिष्टकालानायनमुच्यते अर्कस्येति स्यादिष्ट
कालइति सूर्यस्यचाम्बुद्रोग्यंसाध्यलग्नभक्तंचसाध्यतयोर्योगोमध्योदयेराश्यः समयोविलग्नाइसति यदिलग्नार्का
वपिसायनोएकराशिस्थोभवतस्तदांतरंभागाद्यंतेनतदुदयोगफल्यः खाग्निनिर्भाज्यः यल्लब्धंतदिष्टकालःस्यात् सूर्या
यदिलग्नमूनंभवति तदाद्यरात्रादिति षष्टिकाभ्योविशोध्यः ससूर्योदयात्तात्कालिकइतिगतघटिकाभवंतीति अथ
वारजन्याःशोध्यइतिरात्रिमानाच्छोध्यः ससूर्योदयात्तात्कालइतिरात्रेर्गतघटिकाज्ञेयाः यदिरात्रेरिष्टकालात्लग्नंसा
ध्यंतेतदासषड्दुःकार्यः तस्मात्लग्नंसाध्यंइष्टकालेपिसषड्वार्कोऽस्त्रसाधननीयइति लग्नंनयेष्टकालेपिप्राक्क्षितिं
जातएवसाध्यते सूर्यस्तुयदाभपयातितदाषड्वार्कसदृशांचाक्षितिजेलग्नंभवति तस्माद्राष्ट्रौकालेसूर्यःसषड्दुःक्रिय
ते तदेवसूर्यपरिकल्प्यदिवाविष्टकालेलग्नंसाध्यते इतिसषड्वार्कोपपत्तिः उक्तंच उदेतिराशिः समयेनयेनतत्साम
मोरलंसमंयेतितेन अतः प्राग्परक्षितिजयोः षड्राश्ययंतरंसदैवभवतीति अथदिनरात्रिमानसाधनमाह॥ ॥चरपल
यनहीनाइति पंचचंद्रानाड्यः द्विधाचरपलैकतहीनाः कार्याः एकत्रफलाअन्यत्रहीना तद्दलंनिशार्धंचभवति
यत्रफलास्तद्दलं यत्रहीनास्तद्वाविदलं एतदुत्तरगोले मेषादिषड्राशिस्थितेर्कइत्यर्थः याम्यगोलेतुलादिषड्
राशिस्थितेविलोममिति यत्रहीनस्तत्रदिनार्धंयत्रफलस्तत्ररात्र्यर्धमित्यर्थः अस्योपपत्तिः निरक्षदेशेअहोरात्रवृ
तेउन्मंडलाद्याम्योत्तरवृत्तसंपातंयावत्सर्वदैवपंचघटिकाभवंति क्षितिजोन्मंडलयोरभेदात् तथात्रवाहाक्षितिभ
चक्रस्यसमपूर्वापरभ्रमणत्वात्साक्षेतुक्षितिजोन्मंडलयोर्भेदत्वात् तदितरनाडीरूनाधिकाः पंचदशघटिकास
भवति उन्मंडलक्षितिजयोरंतरंततोनाधिकाः उक्तंच उन्मंडलक्ष्मावलयांतराले क्षरात्रवृत्ते चरखंडकालः पृ
त्तरगोले उन्मंडलंक्षितिजादूर्ध्वंस्थितंतस्माच्चरेणपंचदशघटिकाफलाः क्रियंते तद्दिनार्धंयाम्येतुउन्मंडलादूर्ध्वं
स्थितंतस्मादूनाएवदिनदलंस्यात् क्षितिज्याद्याम्योत्तरवृत्तंयावत् अहोरात्रवृत्तेयावंत्योधोनाड्यस्तावद्राज्यर्धंच

127
1713

फलघटीनामिति द्यूंदलगतघटीगंतव्यंतंसंभवतसंस्यात् अत्रागतेकालसाधनादिवुल्वंनते नान्यथाजातकेत्थ
येवमिति अस्योपपत्तिःसुगमा याम्योत्तरवृत्तात् यामिघटीभिरुन्नतः सउत्तरकालः अवनतोन्नतोन्नतकालश्चेत् पू
र्वापरकपालभेदेनोक्ताः सअसुक्तएवशेषः पूर्वकपालस्थेसूर्यपर्वनतोन्नते पश्चिमस्थेपश्चिमएवशेषइति अथेष्ट
कालाच्छायाकर्णानयनमाह दिनदलमिति अथनतमिति दशहतमिति दिनदलंनिशारंविगताः द्वाराः पंचपक्षात्त
दिनदलंपंचभिरूनंसत्दशहरसंज्ञः स्यात् सएकांतेस्थापनीयः ततोनतनतिः स्फुटिकार्या तापिष्टघटकृच्छा
ख्याः सानतकरभ्रद्वाराहताःपंचाग्रद्विर्गुण्यास्वस्वनवाढ्य ९०० याष्टघटकस्थितयाहता तत्स्वाभक्तयादृग्या
भजेत् यत्फलंतत्स्वहरात्यतितंसदृष्टहरःस्यात् एवंस्फुटेनतोन्नतज्योनःहरोयथाभवति तथारवाद्यात्सदृशो
यः अस्योपपत्तिः मध्यान्हकर्णानयनेनोहरःसजात्यासंज्ञः अवनतंलाघवार्थंविज्यागमाणंद्वादशभिरपवर्त्यदृग्
विज्यागमाणंकल्पितं तस्मात्त्रिज्यापिद्वादशद्वादशभिरपवर्त्यते तवघटिकेकुयारकाएकजीवाभवति पंचघटीषा
वत् यत्रदेशेचतुर्दशांगुलाविभुवतीज्ञांशाश्चाशतावद्देशार्धंविधिः संभवति ततोनंतरंसांतराणिचरसंज्ञानिउत्त
द्यंते भवतुनाम तत्रशास्त्रव्यवहारोनस्यात् तस्मादेवमंगीस्तं यस्मिन्दिनेचराभावः तस्मिन्यविज्येवात्वाद्
द्वाग्यमाणादिनदलंपंचदश तद्विशरंरूत्वादृग्यविशिष्यते अतोदिनदलंविशरमित्युच्यते नैवंत्यासान्नोन्नतज्यो
नेतिनतस्फुटेतिवादिक्रियायानतोन्नतज्येवसाधिता सास्वहरात्यतिताद्योपमितोहरः स्वहरद्वादशमध्यान्हक
र्णानयनेभागहारः दृष्टकर्णानयनेहरः सोभिमतोद्योयः कर्णदृग्ज्यानामेभिर्भावसूत्रकल्पने अथनतमिति। यदिनत
पंचदशघटिभ्योधिकंभवतितदातद्दिनाद्धोत्वाध्यं द्योपमभिमतहरःस्यात् एवमिष्टहरंचसाध्यकाज्यंचसाधयति
तद्यथा प्रथमखंडमिति चरपलानामर्धंकृत्वाचरस्थेवयथाखंडेनजेत् ततःस्वकर्णतमिलिवर्गकार्यः सएव
स्वकीयेनखंडेनवर्जितःकार्यः ततोदृग्भिरन्वितंपुनरष्टकर्णेनगुणंगुण्यः सहतिसंज्ञः स्यात् साद्दष्टहरेणहृता

र्गणिते सति तस्मात् स्वकीयेनउदयेनाग्तंतद्भतो र्कोलग्नंभवति अथलग्नादिष्टकालानायनमुच्यते अर्कस्येति स्यादिष्ट
कालइति सूर्यस्यचाग्वद्ग्रोग्यंसाध्यलग्नभक्तं चसाध्यतयोर्योगोमध्योदयेरात्र्यः समयोविलग्नाइति यदिलग्नार्का
वपिसार्यनोएकराशिस्थौभवतस्तदांतरंभागाद्यंतेनतदुदयोगुण्यः स्वाग्निभिर्भाज्यः यल्लब्धंतदिष्टकालःस्यात् सूर्या
यदिलग्नमूनंभवति तदाद्यरात्रादिति षष्टिकाभ्योविशोध्यः ससूर्योदयात्तात्कालिकइतिगतघटिकाभवंतीति अथ
वारजन्याःशोध्यइतिरात्रिमानाच्छोध्यः ससूर्योदयात्तात्कालइतिरात्रेर्गतघटिकाज्ञेयाः यदिरात्रेरिष्टकालात्लग्नंसा
ध्यंतेतदासषड्दः कार्यः तस्मात्लग्नंसाध्यंदृष्टकालेपिसषड्दार्कात्र्वसाधननीयइति लग्नंनथेष्टकालेपिषाक्षितिं
जातएवसाध्यते सूर्यस्यकदाभुक्तयातिततदाषड्दार्कसदृशंघाक्षितिजेलग्नंभवति तस्माद्दृष्टौ कालेसूर्यः सषड्दःक्रिय
ते तदेषसूर्यपरिकल्प्यदिवादृष्टकालेलग्नेसाध्यते इतिसषड्दार्कोपपत्तिः उक्तंच उदेतिराशिः समयेनयेनतत्सप्त
मोस्तंसमेपैतितेन अतः शेषपरक्षितिजयोः षड्भाग्यंतरंसदैवभवतीति अथदिनरात्रिमानसाधनमाह॥ ॥चरपल
कृतहीनाइति पंचचंद्रानाद्यः द्विधाचरपलैकैकतहीनाः कार्याः एकत्रकृताअन्यत्रहीना तद्दलनिशार्धंचभवति
यत्रकृतास्तद्दलं यत्रहीनास्तद्विदलं एतदुत्तरगोले मेषादिषड्राशिस्थितेर्कइत्यर्थः याम्यगोलेतुलादिषड्
राशिस्थितेविलोममिति यत्रहीनास्तत्रदिनार्धं यत्रैकृतास्तत्ररात्र्यर्धमित्यर्थः अस्योपपत्तिः निरक्षदेशेअहोरात्रवृ
तेउन्मंडलाद्याम्योत्तरवृत्तसंपातयोस्सर्वदैवपंचघटिकाभवंति क्षितिजोन्मंडलयोरभेदात् तथात्रवाहाक्षितिभ
चक्रस्यसमपूर्वापरभ्रमणत्वात्साक्षेतुक्षितिजोन्मंडलयोर्भेदत्वात् तदितरनाड्यूनाधिकाः पंचदशघटिकासं
भवंति उन्मंडलक्षितिजयोरंतरंतनोनाधिकाः उक्तंच उन्मंडलक्ष्मावलयांतरालेध्रुवात्रवृत्तेचरखंडकालः ध्रु
वोत्तरगोले उन्मंडलक्षितिजादूर्ध्वस्थितंतस्माच्चरेणपंचदशघटिकाकृताः क्रियंते तद्दिनार्धाभ्येतुउन्मंडलादूर्ध्व
स्थितंतस्मादूनाएवदिनदलस्यात् क्षितिज्याद्याम्योत्तरवृत्तंयावत् अहोरात्रवृत्तेयावत्योघात्यस्तावद्राज्यर्धंच

127
1713

द्धदलघटीनामिति द्यदलगतघटीनांयदंतरंतन्मितसंस्यात् अत्रास्मिन्काल साधनादिषुएवंनतं नान्यचजातकेस्य
येवमिति अस्योपपत्तिःसुगमा याम्योत्तरवृत्तात् यामिघटीभिरुन्नतः सउत्तकालः अथनतोन्नतोन्नतकालयोः पू
र्वापरकपालभेदेनोक्ताः सअनुक्तएवज्ञेयः पूर्वकपालस्थेसूर्यपर्वनतोन्नते पश्चिमस्थेपश्चिमएवज्ञेयेइति अथेष्ट
कालाच्छायाकर्णानयनमाह दिनदलमिति अथनतमिति दृग्ज्ञहतमिति दिनदलंविशारंविगताःद्वाराः पंचघस्मात्त
दिनदलंपंचभिरूनंसत्स्वहरसंज्ञःस्यात् सएकांतेस्थापनीयः ततोनतनतस्तिथिःस्तिथिःकार्या सापिष्टघकृस्था
प्याः सानतकृरभ्रशराहतापंचाग्राद्रिर्गुण्यास्वखनवाद्यैः ९०० याष्टघकृस्थितयाहृता तल्लब्धानवशताद्यया
भजेत् यत्फलंतत्स्वहरात्यंतितंसदिष्टहरःस्यात् एवंकृतेनतोन्नमज्योनःहरोयथाभवति तथास्यात्यात्तद्हरज्ञे
यः अस्योपपत्तिः मध्यान्हकर्णानयनेनोहरःसज्ञत्यासंज्ञः अत्रकर्मलाघवार्थंत्रिज्याघ्नमाणंद्वादशभिरपवर्त्यतेदृग्
त्रिज्याघ्नमाणंकल्पितं तस्मात्त्रिज्यापिद्वादशाद्वादशभिरपवर्त्यते तत्रघटिकेकयाएकाएवज्ञीघाभवंति पंचघटीया
वत् यत्रदेशेचतुर्दशांगुलाविधुवतीज्ञाज्ञात्यंशाशातावदेवायंविधिः संभवति ततोनंतरंसांतराणिचरसंज्ञानिकृत्य
द्यंते भवतुनाम तत्रज्ञारूव्यवहारोनस्यात् तस्मादेवंमंगीसतं यस्मिन्दिनेचराभावःतस्मिन्त्रिज्येत्यादि
द्वाघमाणादिनदलंपंचदशा तद्विशारंकृत्वादृग्भाविष्यते अतोदिनदलंविशारमित्युच्यते सैवांत्यासान्तोन्नमज्यो
नेतिनतस्फुटेत्यादिक्रियया नतोन्नमज्येवसाधिता सात्रस्वहरात्यंतिताशेषमभिमतोहरः स्वहरवृद्ध्यैनमध्यान्हक
र्णानयनेभागहारः दृष्टकर्णानयनेहरः सोभिमतोज्ञेयः कर्मदृग्ज्ञानमितिभावदृत्कर्पन्नं अथनतमिति॥ यदिनतं
पंचदशघटिभ्योधिकंभवतितदातद्दिनार्धोत्थाज्यं द्वेषमभिमतहरःस्यात् एवमिष्टहरंचसाध्यभाज्यंचसाधयति
तद्यथा प्रथमखंडमिति चरपलानामर्धंकृत्वाचरस्यैवप्रथमखंडेनभजेत् ततःस्वकृणितमितिवर्गकार्यः सएव
स्वकीयेनषडंशेनवर्जितःकार्यः ततोदृग्भिरन्वितंपुनरप्यंकर्णेनगुणनीयः सहतिसंज्ञः स्यात् सादृष्टहरेणाहृता

सतीष्टकालिकद्वादशांगुलशंकोश्छायायाअंगुलाद्यः शवः स्यात् स्वहरेणहृतामध्यान्हकर्णोभवति हरहृताइत्यक्तु
त्वादनुक्रमेवावगंतव्यं येनहरेणक्रियतेतत्संज्ञःकर्णोभवति अस्योपपत्तिः वंशशलाकोद्वद्वगोलेअहोरात्रवृत्तान्म
ण्डलसंपातयोर्बद्धसूत्रंस्यात् तस्याधंसाक्षज्येाच्यते एवंक्षितिजाहोरात्रसंपातयोर्बद्धसूत्रंतदुदयास्तसूत्रं तदुभ
योःसूत्रयोरंतरंज्येव अथसाम्यान्तरवृत्तेनसहउन्मंडलक्षितिजसंपातयोःदृथक्सूत्रेबद्धे तेतयाज्यासमसूत्रेभवतः
तयोःसूत्रयोःसंपातोगोलमध्येभवति तदुभयोःप्राग्वद्धसूत्रयोश्चसंपातेनयोःकेंद्रसंज्ञेभवतः तेगोलमध्याक्रांति
ज्यांतरएवभवतः उत्तरगोलेउत्तरतोयाम्यगोलेयाम्यतएव अथक्रज्याकुज्ययाउत्तरगोलेफतादक्षिणागोलेहीना
यावच्छियतेतावद्दिनाद्धक्षकर्णमित्याद्यास्तासूत्रादर्कभाप्तिसूत्रंतद्दिनार्द्धकोद्यास्तसूत्रयोरंतरंचहृतिसंज्ञा
तेस्या एवंचिज्याचरज्याभ्यांयुतहीनाक्रियतेतावदंत्यभिधाभवति तदप्यहोरात्रसूत्रादर्कभाप्तिसूत्रंदिनार्द्धं तदुभयो
र्नामभेदःनतुसंज्ञाभेदइति संज्ञयाक्रियापरिणमतेतिज्ञेयं अंत्यासंज्ञंचिज्यापरिणामितंज्ञेयं क्रज्याज्यायाश्चाप
क्रमणार्थंसंउक्रामसंभवत्वात् कुज्याएवचेष्टरात्रिकेनचिज्यापरिणामितासत्वात्तत्रिज्याक्रमण संउत्क्रमे
वज्याधनुषीसाध्येइतितावदुभयोर्भेदएव एषांसंस्थादिकंयंत्रक्रियणावत्स्यांसविस्तरंदर्शितं तथाचोक्तंसिद्धां
ते क्षितिज्ययेवंक्रमणश्चसाद्दतिश्चरज्ययेवंचिक्रमणेपिसाम्यकेति अथोन्नतोक्रमज्यतेचेहीनाक्रियतेसाइष्टां
त्याभिधास्यात् उक्तंचसूर्यसिद्धांते चिज्योदक्चरज्यायक्काभ्यांयोंतरविवर्जिता अंत्यानतोक्रमज्येतिति तथा
चकरणपक्काभ्यांमेषादिगर्केचरखंडजीवयाचिज्याफलांत्यारहितातुलादिके तयानतज्योनितयादक्षांत्यकाभ्या
दिष्टकर्णक्रदलश्चवोहृतेति एवंनतोन्नमज्यातुगात्यक्काचिज्यापरिणामितांसत्वाहृतेर्विलोध्यतेतावदिष्टहृ
तिर्भवति उक्तंच क्रज्याहृतोव्यासलवोनभक्तइति एवमत्रचिज्यांद्वादशभिरपवर्त्यकर्मसद्दशानामभेदोहरसंज्ञः
स्यात् स्वमध्येस्वहरः इष्टकालेभिमतसंज्ञोहरइति चरज्यायाद्वादशांशाः पंचघटीयावच्चरघटीतुल्यो

131
1917

भवतितस्मात्कर्मलाघवार्थंद्वादशापवर्त्तः कृतः यावच्चतुर्दशेभ्यः स्वल्पाक्षभातावदस्यव्यवहारसिद्धिःस्यात् ततो
गीकृतः एवमेत्यारूपंस्वहरंसंसाध्यनतोन्नमज्याहीनः क्रियतेतावदिष्टहृतएवोत्पद्यते सेवनतोन्नमज्याक्रियोपसं
हारेणलघुकर्मणासाधितायथा नतइतिरित्यादिनाएतत्सूत्रंस्वस्वतयंत्रकिरणावत्स्यांविवृतोदर्शितं यथाक्रज्यांत्रय
गैःपंचघ्नोक्रमणोद्धृत्तार्धरूपकहरोव्यासदलस्याभवेदुक्रमसिंजिनीतिचिज्यापंचघ्नाक्रियतेतावद्भत्रयाहृता
भवति तथाद्धृत्तार्धस्यवर्गोनत्रयाताक्षितएवंक्रमज्याविधायस्वहरादपास्यशेषमिष्टहरस्यादिति साइष्टांत्या
रूपः अथनतमित्यस्योपपत्तिर्यथा पंचदशाघटिकानांजीवादशाचिज्यातुल्या तस्मादधिकंतस्यक्रमज्यातद्दशां
शातुल्यघटीतुल्यएव अतःपंचदशाघटीभ्योयावदधिकंस्यात्तन्नतज्यातुल्यंग्राह्यं तदेवहरसंज्ञंभवतीत्युपपन्नं
अथप्रथमंखंडकृतमित्यस्योपपत्तिर्यथा एवंहरेउत्पादितेभाज्याएकादशनीयः अन्यथानेनोत्पादितहरेणक्र
स्मात्फलंग्राह्यमित्याद्येकोत्पद्यते अतएवहरेभाज्येसतिभाज्यांकेनवश्यंभाज्यं तस्माद्भाज्योवक्ष्यमाणक्रिययासा
ध्यते यथा प्रथमखंडहृतमित्यत्रकृत्याकल्योनुपातोयथा यदिक्रज्याप्रमाणेचिज्याप्रमितंतदाचिज्यामानं
कियन्मानंस्यात् एवंप्राप्तेचिज्याप्रमाणमद्भाजकसंज्ञंभवति तत्परम १३।२३ अस्यसाधनक्रिया क्रज्याकोटिज्या
कुज्याभिर्विनानमिथ्यति तत्क्रियागौरवमितिरज्येत तस्मादाभिरुत्पन्नचरादिवर्कभोपसंहारेणक्रगमानयन
मानुकल्येनस्तं यथा चरस्यश्रेष्ठीगणितरीत्याआदिश्चतुर्थांशांउत्तरोर्द्धंचपरिकल्प्यफलमादायतच्चिज्यावशो
षितपरमभाज्यांकेनानेन १९।२३ सद्यदवाप्तंतदक्षभादवर्गेणदशघ्नेनविभजेत् फलंचिज्यायायोज्यं तद्भाज्यां
कसंज्ञंस्यादिति सर्वदेशेसममितितस्यानिदर्शनंदशादशभागोत्तरस्यार्कस्यसंसाध्यदृश्यते सविंशतिशतचि
ज्यायांततोनुपातोयथा यद्यस्या १२० चिज्ययाएतद्दृग्चिज्यायाःकिमिति एतद्दृग्भिर्विभज्यदृग्चिज्या
यांचघ्नंयथा एतदक्षकर्णेनभंक्त्वाज्यांत्यज्यथाविभजेत् फलंस्याकालिकोद्वादशांगुलशंकोश्छायाकर्णो

भवतीतिपुनरपिश्रेष्टीकरणार्थमुदाहरणंप्रदर्श्यते चरपलार्धवर्गे ऽक्षभावर्गेणदृग्ज्ञानेनभक्तेयत्फलंतन्त्रिज्ययायोज्यं ततोनुपातः ॥ विंशत्यधिकत्रिज्यायांतत्तद्त्रिज्यायांकिमितिद्वादशभिर्भाज्यंतद्भुक्त्रिज्यायांयोज्यं तद्यथा चरार्द्ध २५ एतत्प्रथमखंडेनानेन ५० हृतं जातं १ स्वगुणितं १ स्वषष्ठांशविवर्जितं ५/६ चरार्द्ध २५ अस्यवर्गः ६२५ अक्षभावर्गश्च २५ दृग्ज्ञानेन २५० भक्तोजातः ६२५/२५० ततोनुपातेनतेछेदद्वादशभिर्गुणिते ६२५/२५०० अनयोरपवर्त्तनेहृते ६२५/२५०० अनेनापवर्त्तितंजातंतद्व ५/४ अस्मोभाज्यः पूर्वानीतहरस्यति भाज्यप्रमाणसंस्थानवासनायथा अक्षकर्णोगलप्रमाणमेकेकमंगुलं प्रकल्प्यतदगलप्रमाणसूत्रंक्षितिज्ञाहोरात्रसंपातयोःपूर्वपरंबद्धंसमं गोलमध्येप्रसारितंदक्षिणोत्तरसूत्रयोःसंपाताद्याम्योत्तरवृत्तस्थितसूत्रेणापिफलकर्णगत्यायत्सूत्रंभवति तदेवभाज्यांकंहृतिसंतंस्यादिति तस्मिन्नक्षत्रकर्णेगुणेनहृतेहरसंतकःकर्णोभवतीत्यपन्नं एवंकर्णे समानीतेछायासाधयति रविफलोनितेति कर्णोद्विधा एकत्रद्वादशभिर्फलंतः अन्यत्रोनः तयोर्घातस्त स्यपदंक्रांतिरितिछायांभवति अस्योपपत्तिः रुगमः, तयोर्योगान्तरादतिक्रियतेतत्तयोर्वर्गान्तरंभवति अथछायातः कालसाधनमुच्यते क्रांतिविभक्तहरितिरिति फलपदमिति व्याख्या इनक्रांतिवर्ग फलेः क्रांतिरितिपूर्वसंबंधः इनाद्वादशक्रांतिरिष्टछाया अनयोर्वर्गयुतेः पदंक्रांतिः स्यात् क्रांतिविभक्त रुदितिः क्रत्याविभक्ताचासौहरतिश्चसअभिमत्याहरः खहरात्यतितः मनूयदवशेषकंरथगतिदंतत्रथकल्पा ध्यं खखनंदद्०० हृतंलब्धारथकस्थितावन्नोपपत्तिवर्जितेःखविषयेः हरेःफलस्यपदंग्राह्यंतन्नतंस्यात्

०	१०	२०	३०	४०	५०	६०	७०	८०	९०
१२०	१२०	१२१	१२२	१२४	१२५	१२७	१२९	१३०	१३१
०	१८	१०	३०	९	५३	६	८	१४	२३
०	१०	२०	३०	४०	५०	६०	७०	८०	९०
१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०
०	२४	३४	४०	५०	५६	६०	६४	६६	६६

135
1917

यदिस्थकस्थितावन्नोपपत्तिरधिकंरिग्म्योधिकंभवतितदाहरएवउक्तंस्यादिति अस्योपपत्तिः छायासा धनरीत्याव्यक्तविधिर्ज्ञेयः तद्यथा इतिकार्मुकसिंजिनीग्रहणकर्मविनाक्षतिसाधनं दृत्यमनाश्रकारेण कार्मुकसिंजिनीग्रहणकर्मविनैवक्षतिसाधनंकृतं कार्मुकंधनुसिंजिनीजीवाक्षत्याद्याःएषांतस्यकर्मेति साधनंश्रकारेणविनाक्षतिसाधनंलघ्वितिस्वल्पकर्मणाग्रिममागच्छतितथाकृतं अथविषुवद्वृत्तदक्षि णतउत्तरतोवायेद्योराशित्रचारमार्गस्तेषामंशानांक्रांतिसंज्ञातत्परिज्ञानाय क्रांतेःखंडानीति तिथ्यद्वृ ताद्वृतिव्याख्या क्रांतिखंडकानिस्युः कानित्रथमंयमोगरामाः २५२ द्वितीयंकश्यपः ५१ तृतीयंगो नवबाहवः २९९ षट्त्र्यश्विनः २३६ रेषुभवः १९० द्विबाणाः ५२ एतानिषट्क्रांतिखंडानि अथकक्षायनांशाय हबाहुभागाः अयनांशैर्यैःकक्षायनांशाः कक्षायनांशाश्चासोग्रहस्यबाहोर्भागास्तिथ्यद्भुताःसंतःलब्ध मितानिखंडानियोज्यानि भोग्यहतशेषकस्यतिथ्यंशकैस्ताः क्रांतिकलाभवंति यत्क्रायनांशग्रहणोलदिक्कः गोललक्षणमयेचंद्रग्रहणाधिकारेवक्ष्यति मेषादिरयं दुःसतुसौम्यगोलः याम्योपरइति अस्योपपत्तिः विषुवद्वृ त्तंगोलमध्येवृत्तेनतन्निरक्षदेशोसमंपूर्वापरमित्यर्थः मेषादिस्थतस्मिन्नुदयेनतिषन्भ्रमति तस्मिन्मेषादिषट् राश्युत्तरार्धंतुलाद्यादक्षिणार्धंस्थाएवनतुमेषादिषट्राश्यस्थउत्तरतोदक्षिणतश्चैकत्रतावतिष्ठति नभ्रमतीतिकी नहिमेषादित्रयंयावत्क्रमेणक्षितिक्षणमुत्तरतः क्रमेणचतुर्विंशत्यंशान्यावत् अहोरात्रवृत्तेप रिभ्रमन्गच्छति ततःपरावृत्यकन्यांतंराशित्रयंयावत्तेनैवमार्गेणपुनस्तुलाद्येतदेवविषुवद्वृत्तमाश्रय ति एवंतुलादिदक्षिणतएवराशित्रयंगत्वापुनस्तेनैवयथापरावृत्यतदेवविषुवद्वृत्तंमेषादिस्थंस्वाश्र यति एवंभगोलतद्वृक्स्थाक्रांतिरितिपरिभाषातेया एवंस्वयंस्वेव अन्योन्यग्रहनक्षत्राणांस्वस्वविमं डलानुगतत्वात् गोलार्धयोर्वैपरीत्यसंभवः मकरकर्कोपरमदक्षिणोत्तरंचतुर्विंशत्यंशमंतरंतत्रतत्र

क्रांतेःपरमत्वं एवंनिश्चिताक्रांतिमंडलादपि ग्रहस्यविमंडलंतिरश्चीनंवर्तते तयोःसंक्षेपपातेःसषड्भसंपात
स्तस्मात्त्रिभेतरे परमंस्वविक्षेपांशातुल्यंदक्षिणोत्तरमंतरं परंदथक्रएथक्ग्रहनक्षत्राणांविमंडलानितिरश्ची
नानिविद्यते तस्मेववक्राद्गोलास्यन्यत्रसंभवःस्यादित्यपपन्नं यतउक्तं नाडिकामंडलात्क्रियगत्रापमः
क्रांतिरधिक्रांतिरुक्ता ध्रुवः क्षेपरज्जावधिस्तिर्यगवंस्फुटोनाडिकारज्जुरवेटांतरालेपमः अलमितिप्रसंगेन
प्रकृतमनुसरामः एषांग्रहनक्षत्राणांक्रांतिरवंज्ञानामुत्पत्तिर्यथा नवत्यंशोःषट्षडंशानिपंचदृग्भिरंशैरेकंकं
अतोभजभागास्तिथ्यर्द्धतासतेषामपपत्तिर्लब्धराशिकेनयथा चतुर्विंशत्यंशानांजीवा अंकसंज्ञात्रिपदाः
४८।४५। यदित्रिंशद्यापरमेयं ४८।४५तल्यतेनदापंचदृग्भानांजीवायल्भ्यंतद्द्वादशानांकलाः २३६२
एतत्प्रथमखंडंकृत्वात्रिंशज्ज्यायाकिमिति एवंपंचदशत्रिगुणचतुर्गुणपंचगुणषड्गुणांशज्याभिःफला
नि संसाध्यधनर्णेषुकृत्वा अधोधः न्यसेत्तानि षड्भासंवर्ण्यफलाः कार्याः तानिक्रांतिखंडानिस्करिष्यंतपन्नं
अथखंडकैर्विनाक्रांतिसाधनमुच्यते भुजांशाननिघ्नाद्रविः ९८० भुजांशाऽननिघ्नाःकार्याः
तत्रगम्यांशा ७७ हीनेरिति तेषामेवनवतिभागांशास्तेनहीनैः कलाद्यदृग्ज्ञानैःत्रिदशाप्तैभिः साधितास्खंडकैर्वि
नापूर्वानीतसदृग्ज्ञानज्यादिति अत्रोपपत्तिः जीववत् बीजक्रियया च्यते परमभुजांशानवति ९०भिरूना
श्चनिघ्नाश्चस्वनागेंदवः ९८९०० स्फुटाः अत्र चतुर्विंशभागा क्रांतिरुच्यते तस्मादेतेचतुर्विंशतिभक्ताजाताः
३३७३० एतेमलांकस्ययावतावद्भोनानेन ८९०० यावत्फलंजाताः या ६७५रू६२०० असोएकः पक्षः
तथान्यपक्षःभुजांशाः ३०।७८ एतिरयननिघ्नाःस्फुटाः ४५ ९५ अत्र [2] [2] द्वादशभागाः क्रां
तिःतस्माद्द्वादशभक्तालब्धं ३८३ एतदपिमलांकस्यास्य ४५९५ यावत्तावद्भोनयफलंजातंया
३८३रू४९६उभौजातौसमौतस्माद्द्वयोःपक्षयोःसमत्वेरूपेजातं [या ६७५रू१६२०० / या ७५६रू११६] अव्यक्ता

135
1913

तरमल्पंव्यक्तरित्यादिसमशोधनेस्फुटजीवोत्रथमान्यपक्षेया १रू० अस्माल्लब्धंयावत्तावन्मानं ७१ एतेनगा
श्चोत्पन्नाः अनेनयावत्तावन्मानंस्वमलांकेसदृशमेव ४५ [या०रू७१ ४२] एतेत्रिवेदाभ्यः फलाद्दृग्ज्ञा
नांशाधिताजातयाः ७७रू८९०० छे ७७ एतस्य ७७ छे ३० समभक्तेस्फुटेशाधितेलब्धं यावत्तावन्मान ४५२
४२ स्फुटमेवोपपन्नं एवंक्रांत्यंशानुपसाध्यक्षाक्षांशानांसाधनमुच्यते दृग्भाध्यन्विति दृग्भाध्यंशैरन्विता
चासावक्षप्रभाचतस्याःषष्ठिभागःषड्भांशाःअक्षकर्णान्वितःतेनखनंदाहताक्षप्रभाभक्तासतिपलांशा
भवंतीति किंलक्षणाःदक्षिणादूतितेभागैःखमध्यादिपुनर्दक्षिणंसमंपूर्वापरस्थितिज्ञयोर्बुद्धिसिद्धंदक्षिण
तोनतमितिभावः सएवपलः दृष्टदिनक्रांतिभागैःसंस्कृतःसन्स्फुटदिनजामध्यनतांशा भवंतितस्मिन्दिने
सूर्यः खमध्यातेभागैर्मध्याह्नेनमति तद्दिनजाकस्यात्तोरात्रज्ञंखमध्यादुत्तरतोदक्षिणतोवान
वर्ततइतिपलांशाक्रांत्यंशयोःसंस्कारलक्षणमग्रेकथमस्ति एकान्यदिशोर्योगांतरमिति अस्योपप
त्तिः यदाद्वादशाक्षप्रभा १२तदाक्षकर्णेकिंचिन्न्यूनःसप्तदशा १७।१ अक्षांशाः पंचचत्वारिंशत् ४५ अ
त्रदोःकोट्योःसमत्वेराशिकंकल्पितंयदिपंचचत्वारिंशत् अक्षांशेद्वादशाक्षप्रभातदानवत्यंशैःकिय
तीतिलब्धंचतुर्विंशतिः अस्यामध्येकर्णेसाधितः ७।१२ एतत्षष्ट्यासवर्णितं ४२२ सर्वत्रैवमक्षभात
रिनंदृश्यते तस्मादक्षभाशाधितानांषं ४१० दृग्भाध्ययोनिष्पन्नाः तथाप्रकारांतरेणोच्यते यथोक्तप
रिधिचतुर्थांशस्याहेःपंचचत्वारिंशत् ४५ अंशाः एषांछायायाशंकुतलेव १२ कर्णे [५०९/२०] असोयावत्ताव
त्तायक्तः [या २०रू५०९/२०] अस्यपुनश्छायायाः षष्ठंशेयोजितेजातं [या ६०रू१०३०/२०] एतत्परिधि
चतुर्थांशस्याहेःतोहि रूपाक्षसमंजातं अतश्चतुर्विंशत्याससमिति [२०] समोपक्षोसमच्छेदी
कृत्यशेषितंजातं [या ६०रू / या ०रू ९१०] अस्माल्लब्धं यावत्तावन्मानं [९१०/६०] दृग्भाध्यन्विताक्षप्रभाषष्ठिभागदृत्य

पपन्नं यत्रत्रिंशदृक्षांशास्तत्रत्रिगुणाक्षभयासमंकुर्यात् यत्रषष्टिरक्षांशास्तत्रसार्धाक्षभयासमंकुर्यात् इतिस्वबुध्यवलेयं अक्षभानवत्यासंगुण्यअक्षाद्विभज्यतत्समंकुर्यादित्यभिप्रायदूत्कपपन्नं एतद्दृग्क्षेत्रोपरिदिग्ज्ञायदर्शयेत विस्तारभयान्नलिखितं॥ ॥इतिलंबनाधिकारः॥ ॥अथचंद्रग्रहणाधिकारव्याख्यायते तत्रस्फुटतिथ्यानयनमुच्यते नतविहीनहतेरिति धनमृणमिति नतेनूविहीनाहताश्च तेस्वगुणाक्षनतविहीनहतास्तत्स्वविधेःस्वगुणः ३० स्वज्ञारभानुभवः९९२०० विहृतास्तारविहराभवति किंलक्षणाःदृग्ज्ञानिवर्जिताःसर्वविदृग्ज्ञाताकःस्वकीनदृग्ज्ञानरहितः [१०] सनूविधाहरःस्यात् एवंनिजहराभ्यांपूर्वमानीतमंदफलेस्वस्वविभाज्यत्रयादर्केंदोर्नतफलेभवतः तेर्कंदोः संस्कार्यंकथमित्युच्यते धनमृणमिति पूर्वनतेस्वोक्तं पश्चिमनतेधनंकुर्यात् ज्ञात्रिनिपूर्वनतेअनुक्तमंदफलेऋणेसतिस्वमितिधनंकुर्यात् इतरथाउभयतोपिपूर्वनतेपश्चिमनतेपिऋणमेवकुर्यात् एवंसतेतोग्रहणस्फुटतरोभवतः अन्यत्रापितिथ्यानयनेस्फुटतरोभवतः तत्रयोजनाभावान्नोक्तो ग्रहणेदृग्गणितयोरैक्यंयाजनादुक्तो अस्योपपत्तिः सूर्यस्यऋणेफलेसतिग्राक्कर्मंडलेपरिधिभागाश्चतुर्दशोक्ताः याम्योत्तरदिक्स्वमध्यज्यांशोनाः१२।४०पश्चादुन्मंडलेतेपिज्यांशोनाः तथाधनफलेसतिग्राक्त्रिंशदधिकात्स्वयोर्दृग्ज्या १२।४० मध्येज्यांशोनाश्चतुर्दशा १२।४०पश्चाच्चतुर्दशैवर्णाधरमंतरं०।२०।० तथाचंद्रस्यऋणफलेसतिग्राक्कर्मंडलेपादोनेकत्रिंशत् ३०।४५स्वमध्यपूर्वोक्तएव ३०।३५अत्रांतरं०।५।५० एवमनुपातेनूक्तथमंपरिधिंस्फुटंकृत्वाततोमंदफलंसाध्यतेतत्स्फुटफलंसमागच्छति तत्फलसंस्कृतोसूर्येंदुस्फुटतरोनकर्मविनैवस्वमन्यत्रसत्यांतरत्वान्नोक्तं ग्रहणेतुअवश्यमेवकारितत्वादित्थंदृग्गणितंपलब्धा तच्चथा प्रोक्तपरिध्यंतरेणमध्यमंपरिधिंहृतेक्रमात्त्वछेदौलब्धौरवेःछेदः ५ चंद्रस्य ३५ सूर्यछेदःस्वदृग्ज्ञानश्चंद्र

137
1917

छेदःतस्माद्दृग्ज्ञाकृत्यक्तं एतावुन्मंडलस्थयोरेवस्वमध्योन्मंडलयोरंतरालेउन्नतज्यानुपातसिध्यति न यथा नतविहीनहतेःस्वगुणेहृतादृत्यादिक्रियाजीवयैवसाध्यते तत्रकाद्यंस्पष्टयंत्रकिरणाबल्यांस्त्रमदाहृतमस्मि तद्यथा भुजान्यभागवर्गोनापरिध्यंघ्रिरुतिर्गुणः हरस्तदंघ्रिसंयुक्ताव्यासार्धस्यक्रमज्यकेति नतविहीनहताः स्वगुणाइतिरुक्तेसति भुज्यान्यभागवर्गोनापरिध्यंघ्रिरुतिर्यथास्यात् असौभाज्यांकवर्गोघ्रिसंयुक्तपरिध्यंघ्रिरुतिः सएवभाजकः एवंरूपत्रिज्यायांजीवैवजनायथानिदर्शनं एकघटिकायाःजीवा [२२,] घटिकाद्वयस्य [४५,] त्रयस्य [६८] एवंसर्वासांघटिकानांमध्येस्पष्टयाजीवाद्यंसंसाध्यतेनुपातः यथा रूपत्रिज्याश्चत्वारिंशा ४० दुरस्तदृष्टज्यायाः किमिति सत्र भागहारेचरार्द्धानामित्युक्तत्वाद्यस्तएवानुपातोनेयः चत्वारिंशातारूपंसगुणः दृष्टज्ययाभागहारः इतिकृतेभ्रांतफलंएकघटिकायाः१०२६६०।५६ अनयोर्भाज्ययोरस्तदृग्ज्योः साम्यत्वंबीजक्रियया प्रदर्श्यतेयथा अनयारिंघ्रक्षिपेत् यथाभाज्योःसमोभवेत्तथायावत्तावन्मितंत्रक्षिप्यसमीकरणार्थंन्यासः [या २२ रू १०२६० / या ५६ रू १०२६०] अत्रलब्धंयावत्तावन्मानंत्रक्षिप्यसमीकरणार्थंन्यासः १० अनेनोत्थापितोसमो भाज्यो ९१२५० एतेस्वज्ञारभानुभक्तवउत्पन्नाः यद्यावन्मानंतदूर्जिताद्वतास्मादृग्ज्ञानर्जिताद्दृताद्दृत्यक्तं अथपुनरनुपातोयथायदिरूपंछेदेहृतेयल्लभ्यतेतद्धरेसंस्कुर्यात् इतिधनमृणमस्यात्तत्तिः सर्वपरिधीनांऋणधनत्वंत्रकल्प्यस्वमध्यपरिधिंपूर्वापरपरिधेःशोधयत यज्जातीयमवशिष्यते तथाऋणंधनंवाग्रेदद्युर्यात् विपरीतंऋद्धोव्यस्तमितिधनंपू९।५०स्वम१३।४०पू१४ अत्रपूर्वपरिधेर्नऋध्यति तस्माच्छुद्धेव्यस्तमितिऋणं पश्चाच्छुध्यति तस्माद्धनमेवदृतिसूर्यस्यैव तथाचंद्रस्यपू ३०।४५।स्व३१।३६प ३२।२८ अत्रमध्यपरिधिः पूर्वनतेनऋध्यति

तिथ्यस्तत्वाहतं परतोऽक्षणमेव धनास्तदा ३०।४४स्व ३१।३६प ३०।४४ अत्रोभयतोपिनवाहृतीति इतिलम्बा
क्षणमेवस्यादित्यपपन्नं अथात्रकिमपिविशेषमात्रंघटदृश्यते तद्यथा पूर्वदिनान्यस्मिन्नपितिथोसर्मीचंद्र
समाः इष्टघटनतंविधायदंकमकुर्यात् अहोरात्रनतस्यानुपातस्फुटक्रियांविनात्रयोदशाद्वादशावाघटिका
त्मकदिनार्धस्यवाजीवाभवेत्सप्तत्रिंशद्गुणानांद्वादशसप्तानामेवकिनोच्यतेतथनवत्यंशानांत्रिंशेभवितव्यं
ननुएवमात्रकानुत्पादनीया कस्मात् इन्मंडलयस्यान्तरत्रयोर्मध्येसदैवपंचदशघटिकाएवसंभवंति ननुदिनार्द्ध
घटिकाःकुमध्यमेमध्येदिनार्द्धघटिकासंभवति तत्रदिनार्धसंबंधः तत्रानुपातोविहितः यथाग्रेवस्य स्वांकाहत
मिलाद्यपपन्नं इतिनतक्रमेभोर्विकेयति इत्यसनाचकारेणनतक्रमेभोर्विकाएवक्रमजन्यस्तांश्चापरैर्वलनदृग्ग
तक्रमउक्रमजीवयालब्धं तन्मनंसमीचीनंभवतीति एवंस्फुटतरांतिथिंत्रिविधायग्रहस्यतात्कालिकसाधनक्रियाच्यते
यातेष्यनाडीति स्पष्टार्थं अत्रोपपत्तिःक्षेत्राधिकेनसंगमा यदिसायनाभिषिष्टघटिकाभिर्भक्तितुल्याकलालभ्यंते
तदेष्टसायनाभिः कर्तीतिलब्धाः कलाग्रहसंस्कार्याः गतघटिकालदाक्रूणं एष्यघटिकास्तदाधनं एवंक्रांतेरवचरस्ता
त्कालिकःस्यात् पूर्णांतेसंस्कृतोसूर्यंदूरीकृत्यांतरितोलवाद्यवयवैःसमोभवतः अमांतेरात्रयार्थे समाविशेषार्थः उ
क्तंच पूर्णांतुल्लाकेतुसमोलवाद्यैर्दूरीतकालेवयवैर्यदाद्यैरिति अथग्रहणसंभवज्ञानार्थंशरानयनमुच्यते स
पातेति यास्यापरदिति व्याख्या पर्वांतकालिकेनपातेनसहसपातश्चासौतात्कालिकश्चंद्रस्तस्यदोर्ज्यांचिधीकृतास्ता
सतीअगृहादिःशरःस्यात् सपातशीतद्युतिगोलदिक्स्यात् सपातश्चंद्रोयस्मिन्गोलेवर्ततेतद्दिक्स्थःशिरोभ
वति गोलवासनाप्रागेवोक्ता मेषादिषड्डंरवलुसाम्यगोलइत्यास्याशरस्यापपत्तिर्यथा शरानासबिंबउत्क्रांतिमंड
लयोरंतरं शरसंज्ञमितिपरिभाषा पातस्फुटबिंबउत्क्रांतमंडलयोःसंपातस्तत्तादृशेचंद्रशरानावः ततषड्डंपिशरा
भावः त्रिभंतरेपरमशरः मध्येनुपातोयथा यदित्रिज्यायापरमंसप्तत्यादिभक्तानुपातहयंकलानामंतरंलभ्यतेतदिष्टज्यया

139
1917

किमिति इष्टजीवायाःप्रथमंपरमंशरकलागुणःततोभागहरस्तस्मात्पदगमः नवत्यंशकलानिरूपगत्रिज्याभागहारःतयोः
त्रिंशतःपर्वतःस्मृतः गुणकस्थानेत्रयः भागहारस्थानेचत्वारः अवशिष्टइति त्रिघ्नीकृतोतीतमिष्टं असंगोपातत्वात्
अयनलक्षणमपियथा तेचायनेइति कर्किमृगादेदक्षिणोत्तरेभवतः अस्योपपत्तिः प्रागेवदर्शिता कर्क्यादिषट्कराशा
योर्दक्षिणांशिकरवंब्रजंति मृगादिषट्उत्तरांशिकरसंगच्छंतीतिभावः एतेगोलायनेअयनांशाचद्वाधितव्ये अंशलादेः
शरस्यापयोगोनेवतस्माद्युक्तः अग्रेसर्वत्रकलादेरुपयोगस्तस्मात्साधनार्थंखंडानिउच्यंते स्वाष्टायुति आरभ्या क्रां
तिवदिति यक्त्रायनांशाग्रहाद्बाहुभागाइत्यादिकर्मणासाध्यः क्रांतिवदितिउक्तंतत्क्रांत्यानयनेक्रांतिपातंक्षिप्त्वासाध्य
ते बाहुभागइत्यादिक्रांतिवत्साध्यः कलादिकमानीयत्रिहृतःकार्यः अंशलादिर्भवति खंडोत्क्रमज्यारपिक्रांतिखंडव
त्तेषांस्पष्टं शरंज्ञात्वाबिंबांशकलान्यच्यंते बिंबंविक्षेपेति आरभ्या स्वगतिरिति विक्षेपांशैरगादिभक्तासतीविक्षेपर्वि
वंभवति तथारवेर्गतिर्दस्रहताद्विभक्तासतीरविबिंबंभवति इंदुभक्तिस्त्रिघ्नीतुरगांशभक्तासतीभूभास्यात् किंलक्षणा
र्कभक्तयद्विशलवनहीना अर्कस्यभक्तेःसप्तमांशेनहीना अस्योपपत्तिः चंद्रबिंबव्यासयोजनानिरवनागांबुधयः चंद्र
कक्षयांपंचदशयोजनैरेकैककलातद्बिंबयोजनानिपंचदशभिर्विभक्तानिलब्धंकलादिबिंबं ॥३२ त्रिभिःकलाभिरेकै
कमंगुलं यतउक्तं कल्यरवलुत्रिकलमंगुलमितितस्मात्त्रिहतंसत अंगुलादिबिंबं १०।४० अनेनचंद्रभक्तितोलब्धा
गुणादयः ७५इत्युपपन्नः तथासूर्यबिंबयोजनानिद्विद्विशरर्तु ६२२२संख्यानिरूपकक्षायांकलाः २००।३२एभिर्वि
हृतेलब्धंकलादिबिंबं ३२।३२ पुनरस्मिन्त्रिहतेंगुलानि १०।५० अनेनरविभक्तितोलब्धाः ५।२८ गुणमार्थमेतद्विगु
णाः अतोद्विहतास्त्रिवामाइत्युक्तं तथाचतोन्यत्तिः अत्रसमानलंबंक्रांतिं चतुरस्रंकल्पयित्वासत्रीलंबः साध्यः सया
वद्भिर्कणैर्नःक्रियतेतावद्भागाछायाःसच्यंते योजनमयोवक्ष्यतेसएवचंद्रकक्षायांयावत्प्रमाणंभूभाप्रमा
णंयोजनमयंस्यादिति तेदृषंचदशभिस्त्रिभिश्चविभज्यतेतदातदंगुलादिभवति तथाचांकक्रमेणदृश्यते॥

रविबिंबमोजनानि ५२२२ एतत्क्षेत्रभूमिप्रमाणं भव्यासोनरवप्रमाणं १९८१ रविकर्णोक्तसमलंबः ६८१७२ तथा
स्वभुजकर्णानां प्रयोजनाभावात्तेनोदाहृताः अस्मत्सूचीलंबः ९०९५९८ अस्मोरविकर्णोनः ८नोजनः २२०५२६ अ
सोभक्षायया सच्छयया एतत्क्षेत्रसंस्थापनं वासनाज्ञानायेदुच्यते अतश्चंद्रकक्षयोर्भाप्रमाणज्ञानंगृहकर्मणासि
ध्यति लघुकर्मणासाधनार्थंगतिन्यूनेरात्रिकमाचार्येणात्राद्यापवर्त्तः स्मृतः तद्यथा यदिचंद्रमध्यभक्तो ७२७१
भव्यासोलभ्यते १९८१ तदास्फुटभक्तोकिमिति एवंस्फुटभक्तेः व्यासोगुणः मध्यभक्तिभागहारः फलंयोजनानि
तानि पंचदशभिर्विभज्यंते तावत्कलालभ्यंते पुनस्त्रिभिरंगुलानिस्युः इतिभागहारत्रयस्यघातः ३५७९ असाभा
गहारः भव्यासोगुणः उभयोः समविंशत्यधिकपंचशतेः ५२७ अपवर्त्तेः स्मृतः गुणकस्थानेत्रयभागहारस्थानेस
प्तषष्टिः इतित्रिघ्नीदुक्तिस्तुरंगांगभक्तेतिसिद्धं चंद्रकक्षायांभव्यासोलब्धः भक्षायायाः सच्छयाक्तेनविहृनुपाता
त्फलेनसितासितारव्यनहीनस्तेनस्वयायथासितत्वंनभ्यतेतत्रैराशिकं यथा यदिरविभक्ते ५९।८ भव्यासे
नरविबिंबंव्यासोलभ्यते ४२७ तदाचंद्रभक्तेः किंफलंनक्षितारव्यंस्यात् सच्छयाद्यर्थंत्रैराशिकं रविगतेभ
व्यासानरविबिंबंगुणः चंद्रगतिभागहारः फलयोजनात्मकंतत्पंचदशकलास्थः तत्स्यंशोंगफलादि अत्रापिभाग
हारत्रयस्यघातोयं ३५७९ पर्ववदसोभागहारः ४९५१ अयंगुणः अस्मात्तत्फलगुणस्मारकंकृत्यद्रितवे
नेत्यादिसिद्धं अथछाद्यछादकयोरासाद्यच्छयते राहुरिति व्याख्या कुभामंडलगः राहुः शशांकंचंद्रमसंसंछादयति
तथा शशांकोगरहरिनबिंबंसंछादयति अतश्चंद्रग्रहणेचंद्रश्छाद्यः भागोराहुः छादकः सूर्यग्रहणे सूर्यश्छा
द्यः चंद्रानुगोराहुः छादकएकस्मिंश्छाद्यछादकमंडलयोरैक्यखंडतत्फलोनंसतस्थगितमितिग्रासप्रमा
णंशशाहुर्वदंति तदेवपुनश्छाद्योनोनंक्रियतेतदवशेषतुल्यमाकाशबिंबादुपार्यपिछादयति एवंसर्वत्रग्रहणेषु
यं अस्योपपत्तिः चंद्रविमंडलापममंडलयोः संपातश्चंद्रपातः तथातस्मात्पर्वांतरेपि एवंस्थानद्वयेरागाभावः

14
1912

तस्मिंनेतरेपरमवारः एवंसतेचंद्रविमंडलमध्यकेंद्रविमंडलंसर्वदैववर्तते सूत्रस्थमंडलक्रांतिमंडलेतस्माच्छाया याकेंद्रादिप
क्रांतिमंडलस्थयदाचंद्रस्यशशांकाबिंबंतदाक्रांतिमंडलमाश्रयति एवमुभयोरेकमार्गाश्रयत्वान्मंडलभेदःस्यात् तदाचंद्रमंड
लस्छायांपार्श्वमतःघनिश्चयप्रवेतोनिःपरित्वाद्ग्रछतितदाजरणसंभवतिस्वल्पेत्वारेग्राह्यादिकस्यसंभवः उभयोमंडला
ग्रयोगाधिक्येग्रहणानुपपत्तिमत्रगहारकारणंचेदुच्यते परिमित्यक्तेक्रांतिरित्यादिनासूत्रबाधकत्वमुपपद्यतेयतउक्तं
दृग्दृशाकालावरणादिभेदंभछादकोराहुरितिब्रुवंति यन्मानिनःकेवलगोलविद्यास्तत्संहितावेदपुराणबाह्यं अतोग्र
हणेराहुरपिकारणमस्तीतिवेदितव्यं यथोक्तं रविकुंभमंडलात्तिरश्चितत्वात्किलनदृश्यतेगगने अन्यत्रपर्वकालाहरहा
नात्कमलयोनेः॥ इत्यंगीकृत्योभयशास्त्रविरोधादाचार्येणोक्तं राहुःकुभामंडलगः शशांकः इत्यादि तथाछाद्यछाद
कमंडलमध्यकेंद्रयोर्विमंडलयोरुपममंडलस्थयोर्नेमिस्थयोरुभयोर्मंडलार्द्धयोगएवांतरंभवति तस्माद्ग्रहणाभावः तथाछा
द्यछादकमंडलार्द्धेतरतुल्ययोरेणाद्यतुल्यग्रासइति पूर्णग्रहणंतस्मादूनतावानेवाकाशग्रासइत्यर्थः इतिसिद्धं एवंग्रहण
विवक्षोत्तात्कालपरिज्ञानमुच्यते द्विघ्नायिति द्विघ्नाछशतंछन्नंयत्तातहतातछन्नेनयुतातछन्नेनसहताच्चयत्स
दंघाप्यतेतत्रराशेर्दलंनिर्भंगत्वार्द्धविरेणभक्तंसत्यष्टिकादिस्थितिः स्यात् ततोमर्दोपिभवति अत्रोपपत्तिः अत्र
स्पर्शोन्मध्यग्रहणंयावद्यनेनमार्गेणछादकोगछतीतितत्स्यछादकमार्गस्यप्रमाणंज्ञातुत्रिभुजकल्पनाहृता द्यथाग्रा
रःकोटिरूपः मानैक्यखंडंकर्णः यदत्रकोटिकर्णवर्गांतरंलभ्यतेतिसिद्धं ययोराश्योर्योगांतराहतिः क्रियतेतावत्त
योर्वर्गांतरंभवति तद्भक्तालाघवत्या योगांतराहतिः वर्गांतरंभवतीति तदत्रयछन्नंतन्मानैक्यखंडद्वारयारंत
रं क्षेत्रेद्विकर्णद्वारायावत्स्थितेतावद्भयोर्योगोभवति संयोगः अंतरेणछन्नेनगण्यतेतावत्तयोर्वंतरंभवति अ
तउक्तं द्विघ्नाछशतछन्नयुतादित्यादिसिद्धं तन्मानंतद्गुलादिमार्गेभ्यमाणं अंगुलानित्रिभिर्गुण्यतेतावत्कला
भवंति तस्मात्त्रिगुणंकृत्वानेतानुपातेयदिगम्यंनरकलानिः यष्टिघटिकालभ्यंतेतदाअभिमार्गेकलाभिः कतिलभ्यंतइति

तीताः कलाः षष्ट्यासंगुण्यगत्यंतरेणभाज्याः आगतीतंमूलंषष्ट्यंशैर्विभिःसंगुणितंपुनः षष्ट्यासंगुण्यतद्भयोर्गुणक
योर्घातःस्वोच्चंदक्षतत्यद्यंतइति अतःस्वोच्चंदुनिर्भूमित्यत्रं नुथामद्दीनयनेमनांतराद्देकर्णइति कल्पनयाभाग्वत तन्म
र्दैकस्यापिसिद्धिः अस्यत्र्यस्रक्षेत्रस्यसंस्थानंरिलेखपत्रकारदृश्यतइत्यत्रपपन्नं अनयोःस्वोच्चस्थितिमार्क्षस्थितिमर्द
र्धयोःस्फुटत्वंकरव्यकल्पेगुरुकर्मणेवसिध्यति तत्रान्यांतरज्ञानार्थमनुकल्पेनोच्यते विपूक्षितइति व्याख्या
विक्षेपतइतिज्ञातकिंलक्षणान्नागयुगेरिति अष्टचत्वारिंशद्विहृताद्यन्नाड्यादिकंफलंलब्धंतत्फलेनस्थितिर्हि
धास्त्राएकत्रद्दीनासंतीक्ष्णान्तेस्यार्द्धिकमौक्षिकेस्थितीस्याता अचेतिअस्मिन्नेवचंद्रग्रहेपुनरत्रविक्षेपाद्द आसन्नप
ति यदिपातकतोविधुभोजपदेभवतितदाअन्यथेति यत्रयकतात्रविद्दीनाविद्दीनातत्रयुता अथवास्पार्द्धिकासोमा
क्षिका यामौक्षिकासास्पार्द्धिका इतिवान्यथा ओएवमकनाचकारणविमर्द्दार्द्धेतिभवति अस्योपपत्तिः विक्षेपातस्थि
तिमानीयतदाचंद्रगतःसंकृष्याक्षद्युभिर्विभज्यकलादियत्फलंलभ्यतेतच्चंद्रग्राध्यतेसस्पार्द्धिकश्चंद्रःस्यात् यदि
योज्यतेतदासामौक्षिकास्यात् एवंपातोपिनात्कालिकःकार्यः ताभ्यांस्पार्द्धिकमौक्षिकोग्रासोसाध्यो ग्रासाभ्यांस्थितीद्यो
वसाध्ये पुनःस्वस्वस्थित्यासंचाल्यताकालिकोकृत्वापुनःग्रासोसाध्यो तोस्फुटोस्पार्द्धिकमौक्षिकोग्रासोभवतः पुनस्ता
भ्यांस्थितीसाध्ये तेस्फुटेस्थितिदलेस्तः इतिसंव्याख्यः एतच्चमेगौरवं तस्माच्छ्रियोपसंहारंकृत्वालघुकर्मणानु
कल्पांगीकृतः तद्यथा एवंसिद्धांतसंस्थितिग्रासःस्याच्चत्वारिंशत्तमोभागोमध्यस्थितिस्पर्शस्थित्योरंतरंतः किंचिन्न्यू
नाधिकोदृष्टःतस्मादवमकंविक्षेपइत्यादि तथास्यसाधनं यथास्थित्यानयनेकल्पितस्यत्र्यस्रस्यतस्यचतुर्थांशः
स्थितिः ततोगम्यंतरस्यचतुर्थांशः स्वोच्चंदवः तस्यवर्गः योऽन्यवर्गांशस्यलंबतीयांशाअष्टचत्वारिंशदिति तथाबीज
क्रिययोच्यते चंद्रस्यगतिः ७९०।३५ गत्यंतरं ७३०मानैक्यखंडं १८।२५ अस्यवर्गः ३५० शरः १५ स्थितिः ३ स्थितरूप्य
शोनेनशरोयतोजातः अस्यवर्गे २२५ मानैक्याद्वर्गतः शोधितेशेषं ११५।१५ असाद्यथमपक्षः ततोद्वितीयपक्षोयथाशर

163
1919

१५ यावत्तावद्भक्तेरू १५ अनेनास्थितिरूनाजाता | या २रू १५ | एतद्रूपेतरस्यशरांशातिशरांशेनचतुर्भिर्गुणितंजातं | या १रू ६०
यस्यवर्गाद्विहीनयपक्षः याव १४४ या १५०० रू ३६०० | या | अनयोःसमशोधनार्थंसमछेदीकृत्यपक्षौ | याव १४४ या १५०० रू | या १
संशोधितेशेषादितरूपाणामव्यक्तार्थस्तिसंयुतमित्यादिकरणेनलब्धंयावत्तावन्मानं ४७ | याव ११५ या० रू० | ३६००
तयास्थित्यग्निभागेनोनोरूपेप्रथमःपक्षः १०१ द्वितीयपक्षश्च याव १४४ या १२४८ रू २७०४ उभयोःसमछेदीकृत्यछे
दगमसमशोधनेरूपेजातौपक्षौ | याव ३७ या २४८ रू० | धारवलब्धंयावत्तावन्मानं ५८ इतिनागयुगांशाउत्पन्नाःविक्षेपत
इतिज्ञेयं मध्यविक्षेपादेतल्लंबं | याव० या रू १२० ४ | कर्तुंनकृत्यतेयतोमध्यस्थित्योः समंमंतरंनभवति शरस्याल्पत्वात्
तस्मात्स्वस्वविक्षेपात्संभवंतिइति शरस्यानल्पंतद्यास्थितेरधिकत्वं ओजपदेऋजस्यरहितस्याधरस्यापिवृद्धिः स्थितेरू
नत्वमित्यपचयः कर्मण्यर्थेवएवंमर्दस्यापिवासनाज्ञेया स्थितिरितिस्पर्शमोक्षांतरकालः मर्दमिति अदर्शनकालः अ
त्रयेस्थितिमर्दसाधितेस्पर्शात्संमीलनाद्यमध्यग्रहणंयावत्कालः सएवसाधितस्तस्माद्दर्शनेवज्ञेया एवंमध्यान्मो
क्षकालउन्मीलनकालश्चेतिमोक्षसंज्ञेस्थितिमर्दलेभवतइत्यपपन्नं एतमेवार्थंप्रकटयइति सूर्योदयादिति यत्नेच
ति व्याख्या सूर्योदयात्तथाऽस्तमयाच्चसूर्यग्रहणसूर्योदयात् उचंद्रग्रहणेऽस्तमयाच्चगम्यो पर्वविरामकाल
इति एष्यदर्शेपौर्णमासेस्फुटमध्यग्रहः स्यात् इतिमध्यग्रहणंभवति चंद्रग्रहणसमकालकालःपौर्णमास्यांतः
सूर्यग्रहणसएवलंबनसंस्कृतःस्फुटदर्शांतइत्यर्थः तस्मिन्स्वस्थित्यास्वमर्दंनचवर्जिते सतिस्पर्शसम्मीलनक्रमेण
भवतःपुनस्तस्मिन्नेवपर्वांतकालेनिर्जान्यामितिमोक्षसंभवाभ्यांस्थितिमर्दाभ्यांयत्नेसतिशक्तिस्तथाउन्मीलनंभव
ति अचोपपत्तिः स्पर्शइत्यभयोःछाद्यछादकमंडलयोर्मिथःसंपर्कःस्पर्शः मोक्षइतिविवयोःपृथक्भावः मध्यग्रहण
यावान्ग्रासस्तावतिग्रस्तमध्यग्रहणं छाद्यबिंबाधिकोयावान्ग्रासः तावानूनग्रासः अथकालेज्ञातेदिग्ज्ञानार्थंम
च्यते स्वांकाद्इति सोम्यातकाशमिति योगांतरज्योति व्याख्यान्याख्या नाड्यादिनंतरंस्वांकादंतरंस्वछदलेनभक्तं

सल्लभवंति दिननतेदिनदलेनभजेत् रात्रिनतंरात्रिदलेनभजेत् सूर्ययदेसूर्यदिनहतेनचंद्रयदेचंद्रदिनहतेनतेनतन्ना
डीनांलवास्फरितिलवादिनतंभवतिइत्यर्थः कदेतिस्पर्शास्पर्शीकालेविमुक्ताविति मोक्षकालेचतज्ज्ञातेषांज्यातथाहतास्वते
अक्षलवातेत्रिभज्यया भक्ताः संतस्तदक्षबलनंस्यात् किंलक्षणंसोम्यातत्काले कस्मिन्सतिप्रागयनेनतेसतिघाकृत
तेसोम्यादौ प्रत्यहंनतेअंतकाद्यामितिदक्षिणंभवतीत्यर्थः अस्योपपत्तिस्त्रैराशिकद्वयेनयथा यदिस्वदिनार्द्धेननतो
ज्ञातलभ्यंतेतदानतघटिकाभिःकइतिनतस्यनवत्यंशाकृणःस्वदिनार्द्धभागहारःलब्धंलवादिनंनतोन्योनुपातः यथा
यदित्रिज्यायाअक्षांशाज्ञालभ्यंतेतदानतज्ययाकिमितिफलंत्रिज्यप्रमाणंमानेक्षरंदुःपरिणामितामोक्षजबलनंलवा
दिभवतिप्रागपरेनतेअस्योपपत्तिरियंयथा निरक्षदेशेविषुवद्वृत्तमंडलवर्ततेनतस्मात्सवअक्षजबलनाभावः
साक्षेतुविषुवद्वृत्तंरवमध्याद्याबद्धिरेखोदक्षिणोनमितानाबद्धिरेखोत्तरऋवःक्षितिजाद्वन्नतोभवतितस्मात्याकक्षि
तिजस्यग्रहबिंबस्यप्राचीनाबद्धिरेखोत्तरतोचलिताभवति स्वमध्येस्वस्थाएवतस्मात्तस्वमध्येतस्याभावः मध्ये
नुपातःकृतः पूर्वकपालेउत्तरतोवलित्वादुत्तरंस्यात् पश्चाद्दक्षिणतोवलित्वादक्षिणमिति तदुक्तंमगपरेनतेइति
तथाग्रहोदयेयस्मात्सचविशेषः यस्मादयंस्यात्रिकंनतयस्मात्सेमोक्षिप्तंनतस्वदिनार्द्धाद्यावदधिकंभवति त
स्मादिनार्द्धवशादंशात्प्रसाध्यनवतेर्विशोध्यतज्ज्ञीवासाध्या साअक्षांशाःसंगुण्यत्रिज्ययाभाज्यातदक्षबलनं
स्यात् यस्मादयंउत्तरं यस्मात्सेदक्षिणमिति अस्योपपत्तिः स्वमध्येपातालेचअस्याभावः पूर्वापरक्षितिजअ
क्षांशाग्रमाणंपरमत्यद्यते स्वमध्यात्पातालंयावत्पूर्वकपालं पातालात्स्वमध्यंयावदपरकपालंचत्रेयमिति ए
वमक्षवशादुनमत्यन्तं परंक्रांतिमंडलवशादयंयाम्यत्वस्यभातितदुच्यते ग्रहस्ययक्रांत्यनांशास्यंति
ग्राह्यस्यग्रहस्ययक्रांत्यनांशस्यकोटीजीवासाध्या साद्वादशभिर्भक्तासतीअयनदिक्तथानतथेवापपद्यअ
न्यदायनंभागाद्यंभवति अस्योपपत्तिः स्वमध्याद्राशित्रयांतरक्षितिजंभवति तस्माद्राशित्रयक्रांत्यस्यया

145
1917

भक्तयासेवकोटिज्याभवति तस्माल्कोटिर्जीवेत्यक्तं क्षितिजस्थक्रांतिज्याग्रेत्राक्स्वस्तिकादयनदिग्भायावद्धिरेखोर्क्त
तेतावद्धिरेखांशैर्ग्रहबिंबस्यप्राचीचलिताप्रवर्त्ततेनुकोरेःक्रांत्यंशाएवपरमंचतुर्विंशतिरंशाः पंचभिर्विभक्तासती
यतस्त्रिज्यायाः पंचमांशाश्चतुर्विंशतिः पूर्ववद्वासनेयं एवंक्रमयोः समवायकारणत्वान्मिश्रेणस्फुटस्यदृग्ज्या
च्यते एकान्यदिशेतिति तयोरक्षजायनांशादिबलनयोरेकान्यर्योगांतरज्यासाध्या तयाहतंचतन्मानयोगरवं
एंचभिर्भज्ययाहृतंसत्तदंशकाद्यंस्फुटंबलनंभवेत् अयमनुपातोयथा यदित्रिज्यामितमानेक्षरखंडेनबिंबमक्षा
दितं लभ्यतेबलनवशाच्छाद्यस्यस्फुटदृक्साधिता अतोनेनसहचेराशिकंकृतं एतेनेवग्राहकबिंबेनपरिलेख
क्रियतेतदृतेनैवसहानुपातःकर्तुंशक्यते अत्रेष्टयाकृतस्यनदोषइति रवींदोः प्राक्ग्रासमोक्षेविपरीतदिक्के भ
वतः इत्यस्योपपत्तिः अत्रबलनेनात्कालिकीप्राचीदिकाएवसाधिता तस्याः संस्कारपश्चिमा पूर्वक्षितिजविषुव
द्वृत्तसंपातात्यदिउत्तरस्यांदिशिग्राह्यबिंबस्यप्राचीभवति तदाग्रहतीचीचोत्तरतोज्ञेया रवेःपश्चात्स्थगीःचंद्रस्य
पश्चान्मोक्षः तस्माद्रवींदोः प्राक्ग्रासमोक्षेविपरीतदृक्केइतियुक्तं सुगमेयंवासना एवंग्राह्यबिंबस्यदिक्साधनमुक्त्वा
ग्राहकोयंतआगच्छति तत्साधनंरविवशादेवभवति तदायनंमरव्यकल्पेनपूर्वमुक्तमपिदर्शितं आचार्येणसुखार्थमनु
कल्पेनस्वल्पांतरत्वादुच्यते माध्यःग्रारइति यदिमाध्यःग्रारओजपदोऽजोभवतिओजपदादुत्पन्नइत्यर्थः तदा
स्थितेरग्निभागेनेतिस्थितिर्ज्ञेयो नहिधार्यनफलतःकार्यः लोकेमात्स्थमात्यबाणेइतिस्थानिकेमाक्षिकोभवतः
एवंविधेरितिचंद्रग्रहणएवनतुसूर्यग्रहणे तत्रलंबनवशान्नतिवशाच्चान्यथात्वेशात् तस्मात्तत्रनसंभवति तेनारास्य
ग्रीमोक्षकालिकापरदिशिःस्थानदिज्ञेयवसूर्यग्रहेदेयाः यद्यत्तरास्ततोत्तरेदेयाइति अस्योपपत्तिः स्थितिग्रमाणंया
१चंद्रगतिः ७९०।३०।अनयास्थित्यागुणितान्स्वविभक्तास्तत [या ७९० / ३८००] स्संग्रादिकंफलं तत्ग्रारखंडेनाद्येन ७०
सप्तत्यागुणितंपंचदशभिर्भक्तंफलंकलादिग्रारः अगस्तादिक [या ५५३०० / ३६२०००] रणेपुनस्त्रिभिर्भक्तोजातः

त्रभाज्याद्भाजकउत्पन्नः तस्मात्स्थित्यर्धभागउक्तः भोज्यदेभजस्योपचयाच्छन्नस्योपचयः तस्माद्भगमेयतोनद्
त्युक्तं अनेनशरेणग्राहकागमनमुक्तं ततःसूर्ययद्रुणेचंद्राद्ग्राहकः शरस्तचंद्रादेवोत्पन्नः तस्माद्यथादिग्यक्तं चंद्रग्र
हणग्राहकानयनाया शरस्तग्राह्यादेवोत्पन्नः तस्माद्यस्मादिग्ग्रहकाग्रहणसंभवतीति तस्माच्चंद्रग्रहणव्यस्तदिग्गः
शरस्थित्युक्तं अथग्रहणस्यस्पर्शादिसंस्थानेप्रकटीकरणार्थंछादकमुच्यते ग्राह्याद्ग्रहसूत्रेणेति केंद्राद्यथाशरू
ति आद्यंतबाणाग्रगतरुति भग्राद्ग्रहसूत्रेणेति दृक्फलानीति व्याख्या ग्राह्यस्यअर्द्धतत्प्रमाणसूत्रेणरूत्तंविधा
यततोमानेक्यखंडसूत्रेणचरूत्तंकुर्यात् किंलक्षणंसाधितानां साधिता आनायस्मिन्नतत्साधितानां एवंरूत्वाबाह्य
रूत्तेमानेक्यखंडरूत्तेचलनंयथाचंद्रं ग्राकस्पार्शिकंस्पार्शिकंपश्चिमतश्चमोक्षंग्राकस्पर्शिकात्स्पार्शिकंचलनंयस्मि
न्दिग्गणितागतंतस्यांदिग्युत्तराग्रंदक्षिणाग्रंवादेयं तथापश्चिमस्पर्शिकान्मोक्षिकंगणितागतंव्यस्तदिग्रा
ग्रंदेयं रवींद्वोः ग्राकग्रासमोक्षविपरीतदिक्स्थितग्रागुक्तत्वात् एवंचंद्रग्रहणेरवेरितरविग्रहणस्पार्शिकमोक्षिकंचलने
पश्चिमपूर्वतोज्ञेयं पश्चिमस्पर्शिकान्स्पार्शिकंव्यस्तदिग्ग्रंदेयं पूर्वतोमोक्षिकंयथागतंदेयमिति ततस्तान्यांचलना
ग्रकाभ्यांबाणोज्याब्दृघ्नो यत्रस्पार्शिकचलनाग्रंतस्मात्स्पर्शीग्रारोदयः मोक्षिकचलनायान्मोक्षिकोज्ञेयः कथं
ज्यावदिति सूर्यग्रहणेगणितागतःस्वदिग्यवृत्त्याः चंद्रग्रहव्यस्तदिग्ग्रोदयाः ग्रागुक्तत्वादेवंस्पार्शिकमोक्षिक
शरयोःसंस्थानमुक्त्वा मध्यशरःकुत्रकुत्रस्मारीयते तदुच्यते उत्पाद्यमत्स्यमिति बलनाग्रकाभ्यांमत्स्यमत्पाद्यम
त्स्यपुच्छसूत्रेकेंद्राद्यथाग्रासदिग्मध्यशरोदयः मत्स्यःकथमत्पद्यते तन्मध्येयत्सूत्रंतन्मत्स्यसूत्रमितिएवंचनशरा
णांसंस्थापनांज्ञात्वा अथेत्यनंतरंशराग्रकेन्याद्रूत्तेः स्तेःस्पर्शीमध्यग्रहमोक्षसंस्थास्युः एतदुक्तंभवति स्पर्शीग्र
राग्रगतः ग्राहखंडकेनरूत्तेरूत्तसति ग्रास्यबिंबंखंडितंभवति सर्वग्रहणेतुग्रास्यबिंबाद्ग्राह्यंयावदधिकंछाद्य
रूत्तंतावदाकाशंछाद्यते छाद्यबिंबस्ययोजनत्रमाणानानुपातःक्रियते तावद्योजनमाकाशमितिज्ञेयंतद्यथा यदि

147
1917

बिंबांगुलैर्बिंबयोजनानितदधिकग्रस्तांगुलैःकिमिति यथामोक्षशराग्राद्ग्राहखंडेनरूत्तेछाद्यबिंबंयत्तदेतन्मोक्षःस्यात्
एवंस्पर्शोदिमोक्षंज्ञात्वासर्वग्रहेसन्मीलनोन्मीलनसंभवात्तज्ज्ञानोपयउच्यते अथांकयेन्मध्यशराग्रचिन्हात् आद्यंतबा
णाग्रगतेरूत्तेरूत्तंकुर्यात् एतदुक्तंभवति स्पर्शीशराग्रतोमध्येशराग्रंयावद्रेरूत्तकार्यां तथामध्यशरानमोक्षशराग्रं
यावद्रपिचरूत्तकार्यां तेउभेरूत्तेखंडमाधग्रहसूत्रेणमार्गोरूत्तनुगोज्ञेयो अनेनमार्गेणग्रहकोगच्छतीतिभावः ततछा
द्यछादकबिंबांतराद्ग्रहसूत्रेणप्रमाणकेंद्रादुक्तंविलिख्यतस्यमार्गस्यचयायक्तिः सातन्मार्गेकृति तस्माद्ग्रा
ह्यं तस्मिन्मार्गेकृतिर्ह्येषितास्यांभग्राद्ग्रहसूत्रेणरूत्तेविधायसन्मीलनोन्मीलनकेज्ञातव्ये छादकाद्ग्रहसूत्रेणेति नो
क्तंभग्रयेव तस्मात्तयोर्ग्रहणसन्मीलनोन्मीलनयोरभावः कदाचित्स्वल्पांतरमुच्यते तथाबिंबयोगएवभवति
मनुरवधृन्मं उभयोश्छाद्यछादकयोर्बिंबसाम्यत्वात् मानांतरार्थेनेत्युक्तं तस्योपपत्तिः स्पर्शीमार्गवर्त्तिनाछा
दकेनयत्रस्थित्वाछाद्यबिंबसंपूर्णंज्ञात्वाछाद्यतेतत्रकेंद्रांतरे मानांतराद्ग्रहप्रमाणंसंभवति कथंछादकाद्ग्रहा
छाद्यार्द्धसूनंक्रियतेतावन्बिंबांतराद्ग्रहबिंबंछाद्यतइतिसंगमं अन्येभूजकोटिकर्णान्त्रसाध्यसन्मीलनको
न्मीलनकसाधिते तत्रकर्मगोरवान्नसंगमोपायोदर्शितः अथमार्गवशादेवदृष्टग्रासोपिसिध्यति तद्यथा मा
र्गग्रमाणविगणय्येति प्रथमसंभवोयदियोमार्गग्रमाणकानीतिविगणय्यदृष्टनाड्यादिकंयावत्कल्प्यतेतत्रमार्गो
नतेःसंगणय्यस्वस्थित्याविभेतत् लब्धानिअंगुलानिदृष्टवन्नमार्गेदद्यात् मध्यग्रहणात्पूर्वपूरमिष्टंतदामध्य
रात्रोग्राभिरवानिदद्यादिति तत्रेष्टरात्रिकुमेतत्यदिस्थितिघटिकानिमार्गोंगुलानिलभ्यंतेतदेष्टघटीभिःकि
मिति त्वमिष्टवन्नाड्यांगुलानिदत्वातदग्रेग्राहकखंडकेनरूत्तेसतिदृष्टकालेग्रहणस्यसंस्थाप्यात् इति
ब्रह्मतुल्येचंद्रग्रहणाधिकारस्तृतीयः॥ ॥अथसूर्यग्रहणाधिकारः दृग्गणितकाल इति दृग्गणितकालेत्रिभही
नतग्नेकार्यं तस्यकांतिः तत्क्रांतिश्चपलस्वतयोरंतरेक्यंकार्यं कस्मिन्नतिभिन्नेकदिग्त्वेसतितेनतभाग

कांस्यः नेपुनः रवांकच्यताइति नवत्यंशोभ्यस्तुताः संतः उन्नतांशास्यः एतदुक्तंभवति ग्रहणस्य संभवे सतिदर्शांतकालिकोचंद्रार्कौ भगवत्समलिप्तिकौ कृत्वा तात्कालिकं त्रिभिरधिकोनितं लग्नं कुर्यात् तस्याधनाज्ञानदत्वात्कुजातकांतिं कुर्यात् तेक्रांत्यंशा गोलदृढ्याः अनुचपलांशास्तेसदैवसर्वत्रदक्षिणाः तस्क्रांतिपलयोरंतरं कार्यं भिन्नदिक्के एकदिक्के योगः कार्यः तेदर्शांतकालिकलग्नस्यत्रिभेहीनस्यमध्यमस्थितस्यनतांशाभवंति त्रिभोनलग्नस्यसमध्यनोकृत्यर्थः अस्यापपत्तिः दर्शांतेचंद्रार्कौ रात्र्याद्यवयवैःसमौभवतः भमध्यकसत्रत्वात्तत्रसूर्ययदिस्थितिजभक्तंभवति तदाभरसदृक्षादृष्टिसूत्रेणसूर्यस्थितिजसक्तंपश्यति तत्रदृष्टिमध्यसूत्रयोरंतरकोलालबूनंभवति सःक्षितिजेचपरमकल्प्यते एतत्क्षितिजेसूर्यएवलग्नंभवति तद्यदात्रिभोनंक्रियते तदातयोरंतरेणात्रित्रयमेवभवति तस्मात्तत्रपरमकल्प्यते यदातदेवभमध्यसूत्रंचरवमध्यस्थयाम्योत्तरवृत्तसक्तंभवति तत्रमध्यसूत्रदृक्सूत्रयोरैक्यत्वात्तत्रलंबनाभावः तत्रसूर्यत्रिभोनलग्नंसमंभवतिरवमध्यक्षितिजयोर्मध्येवस्थमाणानुपातात्सिध्यति अत्रत्रिभोनलग्नेसमर्कलंबनाभावमितिसिद्धं असोपपत्तिः सूर्यसिद्धांतेमयाद्यैर्नांगीकृतः यतउक्तं मध्यलग्नसमभानोर्हरिजस्यनसंभवइति एतन्मयादीनांमतंभास्कराचार्योद्यैर्नांगीकृतं परंतुएतद्युक्तिमदृश्यते अनुचनघटिकानांअनुपातादानीयविधायतज्जीवयालंबनार्थमनुपातः क्रियते तदर्पितसमीचीनदृश्यते करणचक्रादाकारेणापिएतत्पक्षांगीकृतोस्तिएकेचसिद्धसूर्यादयोयेभाहसिद्धांताश्रितास्तेरतत्पक्षांगीकृतोस्ति अन्येपितामहाद्यैः त्रिभोनलग्नसमेसादृपक्षांगीकृतः ग्रंथविस्तारभयात्तेषांमतानिनोच्चारितानियथात्रिभोनलग्नस्यनतोन्नतांशाः साधितास्तेषांकपयोगित्वान्निरदृश्यते अथलंबनसाधनार्थमनुपातद्वयमुच्यते त्रिभोनलग्नेति त्रिभेरूनलग्नंत्रिभोनलग्नं तदर्कार्विशोपदृतिर्वियोगः तस्यसिंजिनीजीवाखरामभक्तासतिघटिकादिलंबनंभवति तदुन्नतज्यानिदिनंनरवेदुभिरितित्रिज्ययाहतंसत्स्फुटंभवति तत्तिथौदर्शांत

घटिकासुस्मरणंकुर्यात् अस्योपपत्तिः भव्यासार्धयोजनानिसार्धाःखांकाद्रयः २०।३०एतानिदिनगतियोजनानांपारोनगोक्षयतिभमितयोजनानां ११८५।४५ पंचदशांशानुत्थानितयादिनंषष्टिघटिकात्मकंषष्टिघटीनांपंचदशांशोघटीचतुष्टयंकथ्यतेतदात्रिभोनलग्नार्थंविषेनोजीवयाकिमिति अत्रलभ्यतेतलंबनंमध्यमं यदात्रिभोनलग्नमध्यदृक्कर्णवृत्यज्ञानंवर्तितंदेवं यदिन्यूनस्मदानुपातः यदित्रिज्ययाएतल्लंबनंतदेष्टज्यायाकिमितिस्फुटंभवति अथास्यलंबनस्यसंस्काररतियोकरणार्थमुच्यते त्रिभोनलग्नेति रवेःसकाशात्त्रिभोनलग्नअधिकहीनकेसतिस्मरणंकुर्यात् अधिकेस्वदेशेनऋणमिति एतल्लक्षणेनपूर्वकपालेनसाधितं पश्चादृणमिति कदाचिन्नसंभवति तस्माद्यतिपक्षोसोनभवति मध्यमलग्नसमेभानावित्यादिपक्षोयुक्तिमानितिदृश्यते परंतुयद्योमहद्भिरंगीकृतंतदस्मद्यैरपिस्वीकार्यमितितथैवव्याख्यायं एवंतिथौलंबनसंस्कारंज्ञात्वातंतोसदलग्नविलंबनादिकमितिनचस्मात्तिथेर्लंबनाकसमत्वंकुर्यात् एतदुक्तंभवतिलंबनसंस्कृतातिथेर्लग्नत्रिभोनदृक्चात्रिभोनलग्नार्कविशेषसिंजिनीत्यादिनालंबनंचसाध्यं गणितागततिथौसंस्कृतायांएवमसदृद्यावद्विशेषःस्यात् एवंकृतेसतितिथ्यंतस्फुटोलंबनसंस्कृतज्ञातद्यथापूर्ववल्लंबनंकृत्यतेतत्तथा यस्यांतरवद्गतनतिरप्यफपद्यतेतस्मात्तदुच्यते नतांशाजीवेति लंबनसंस्कृततिथ्यंतकालिकंत्रिभोनलग्नंभमाध्यभग्वन्नतांशानत्रसाध्यतेषांजीवामानतांशाजीवासास्वकेलवान्विताकार्यस्वकीयेनदृग्ज्ञानयुताअष्टभिर्हतासतीतिर्भवति कथंभक्तासंगुणाद्यापुनः किंलक्षणानतांशादिष्टा अत्रोपपत्तिः यथापूर्वपरवल्लंबनोपपत्तिः तथायाम्योत्तरवल्लग्नंतेरुपपत्तिः यथाक्षितिजेपरमंलंबनंपलादिनात्मकाः कलाः ४८।४५ तथानतिरपिपरमाक्षितिजेतावत्यएवकलाः।४८।४५ खमध्येतुस्वस्वस्तिकेअभावः तदंतरालेनुपातोयथा यदित्रिज्यामितनतज्यायापरमाएतावत्यः कलालभ्यंते तदेष्टनतज्यया कतीतिज्ञातकलानांज्यांशोगुणलब्धिस्फुटिति अत्रलाघवार्थमपवर्तोयथापरमकलानांनतीयांशागुणलब्धिसपदाः षडंशावएभिर्नतज्यासंगुण्यत्रिभज्यया भजेत् तदु

भयोरपवर्तः कृतः गृणःस्थानेरूपंभागहारस्थानेअष्टोधात्राः अंगकाभावेषंसपादरूपपंचदशानांद्वादशभां तस्मान्नतज्यास्वाकोट्याकृतिअष्टतासतीत्यपपन्नं अथबालाद्यर्थमनुकल्प्यनलंबनानयनमुच्यते सप्ताद्रय इति पिंडोगतइति सप्ताद्रयःसप्तशतानि ७०० कुमनवः१४१अष्टघटी९८ नेत्रेंदवस्त्रा २९२ शरत्रियमला २३५ खजिनाः २४० षट्त्र्यश्विनः २३६ जिनयमाः २२४ द्विशती२०० एतेपिंडाः एकादशैकांतरितभागानामसकृत्साधितलंबनस्यपौनीयूषलानीत्यर्थः अंतरालेजीवाबदनुपातात्साधनं एतेएकादशएकादशभागानामुत्क्रमादितास्तुदपत्तिर्यथा प्रथममवत्रिभोनलग्नार्कयोरंतरषट्षष्टिभागाभवंति तदापरमलंबनं असकृत्कर्मणासाधितं घटिकाचतुष्टयमुपचयात्मकमत्रोच्यते ततःपरमापचयात्मकंभवतिषट्षष्टिभागानांतुएकादशानिः अथषट्शतीछेदाभागहारोगच्छतिततस्त्रादेकादशभागांतरिताः अथचषड्भागांतरिताएवकर्तुंशक्यंतेअन्यषट्षष्ट्याधिकभागानांतुकर्तुंराशिकस्यासंभवः यत्रैकादशभोगःसाध्यतेतदाष्टावेवसंभवंति षडुत्क्रमंचदशोवर्जयंति अत्राचार्येणाष्टावेवगृहीता लघुक्रियामितिप्रतिज्ञाभंगभयात् तथाविशेषाच्च अष्टभिर्पिंडैरसादित्यंद्वावेवभवंति तदुपरिस्थितान् द्वादशेयस्य अत्रोक्तानुपातात्सिध्यर्थंनवमः पिंडोनवत्यंशानांद्विशतीयउक्तः एभ्योलंबनसाधनमुच्यतेयथा त्रिभोनलग्नार्कविवरभागमितभवैरभ्यस्तंततभक्तंतन्मितपिंडागतः सअगतयातवियोगनिघ्नःशोधस्तस्यैकादशभागस्तेनरहितस्तथासहितश्चक्रांशैः कस्मिन्नतिभोग्यखंडेगतपिंडाद्दनाधिकेसति पुनः किंलक्षणः खरसहतषष्ट्याविभक्तः तल्लंबनंभवतिवाइत्यनुकल्प्यः तदपितदुन्नतज्येत्यादिनास्फुटंकुर्यात् एतल्लंबनसंस्कृतान्वक्षसूदितिअनेनतिथ्यंतोगणितागतःसंस्कार्यः संस्फुटःस्यात् तस्यतत्संस्कृतेनभक्षसाध्यनतिः आनयनेत्यासाध्यतिनतिरन्यतग्नादस्यायमर्थः एवंमध्यकालस्फुटंविधायस्पष्टीकृतकालसाधनमुच्यते स्पष्टेत्रबाणइति स्यातामिति व्याख्या अत्रास्मिन्सूर्यग्रहणेबाणोनति संस्कृतःसन्स्फुटोभवति बाणस्तु

151
1917

चंद्रग्रहणवत्सपातात्कालिकचंद्रहोर्ज्येत्यादिनासाध्यः सनत्याएकदिनोयोगः भिन्नदिनयंतरंस्फुटःस्यात् तत्तस्मात्स्पष्टात्रग्रहनंसाध्यंअतः उच्छ्रायानयनाच्चस्थितिः साध्यातयास्थित्याउनयुताऊणितातिथ्यंतत्रिधालंबनंएथकसंसाध्यंयत्रोनासाध्यंतत्रार्किंयत्रयुक्तास्तत्रमौक्तिकमितिद्विधाएथकस्थंतत्तस्मिन्नतिथ्यंतेग्रासलक्षणनसंस्कुर्यात यद्यस्मात्साध्यंतत्रस्थेनवत्रिभोनलग्नेधिकहीनेत्यादिलक्षणनसंस्कुर्यात् इतिस्वापुनस्तात्कालिकात्स्वस्फुटबाणास्थितिः साध्याएवमभेस्वस्वस्थितिदलेएथकसाध्येतयास्वस्वजात्याग्रहनयुक्तेगणितागतेदृतेपुनस्तद्दितिलंबनंअसाध्यसंस्फुटंस्यात् कथंएथकस्थमितिचाग्रत पुनस्तदुक्तबाणान्तस्थितीताभ्यांगणितागतेऊनेयुक्तेदृत्यसकृद्यावदपिशेषः एवंतोग्रयोरुत्क्रमात्कालोस्फुटोस्यातां एवंयदिसकृत्संस्कृतेलंबनकेपिंडेभ्यआनीतेसंस्कृतेचग्रहोत्क्रमात्कालोस्फुटोस्तः तन्मध्यकालांतरगइतितत्स्थितिस्पर्शमोक्षकालांतरेचमध्यकालश्चतयोरंतरंतेदृतिमध्यकालांतरगस्थितीस्फुटेस्तः स्यातांमध्यकालांतरेस्यात्कालिकंस्थितिदलंमध्यमोक्षकालांतरमौक्तिकंस्थितिदलमिति शोधयेदुर्वरितंकर्मतच्छशांकग्रहणोक्तवदत्रयंत छाद्यछादकमानैक्यखंडोनपरिलेखानांसाधनंचंद्रग्रहणोक्तवत्तेयमिति अथग्रहणमादेश्यावर्णादिकमुच्यते अर्कोग्रहणबिंबहा ६८ गणोग्राह्यार्कस्यखदितापिनादेशनीयः चंद्रस्यषोडशांशोपिनादेशनीयः तथाशशी अल्पाद्दृश्यग्रहणेधूम्रअस्तिनद्यभ्रवर्णः स्यात् दूनःसूर्यःसर्वदेवग्रहणेरूक्षःस्यादितिदृतिपंचमोधिकारः॥ ॥अथग्रहाणामुदयास्ताधिकारोव्याख्यायते तत्रकालांशान्विनापिअहर्गणोर्कदृक्कदृक्कोदयास्तयोःस्फुटानयनमुच्यते दृष्टान्हामितिरात्रिभ्यामितिकरोःसूर्यासन्नसमयेउदयास्तसंज्ञेदृष्टदिनंभहर्गणंसाधयेत् सदृष्टान्हानिचयः किंलक्षणः अहर्विवरेलवयुतः अब्धिनांदिग्लवोदृग्ज्ञानेनयुतः पुनःकिंलक्षणःपंचभस्रवर्जितः पुनःकिंलक्षणः नंदनवाग्निभक्तःएवंलब्धातिथिमितेःशेषरा

रुद्रमः स्यात् वेदगजाग्निभिः २८४ नोयेर्गुरोरसः स्यात् तदधिकेरूनेर्गतेष्यैर्दिनैर्गतेष्यः स्यात् परंतुनात्कालार्कघटीफलंतात्कालिकंअर्कस्यय द्वघटीफलंतद्दृग्ज्ञानाहतंषष्ट्याविभज्यदिनानिरूत्वानोपकेतिथिवद्दृनंकुर्यात् तदितिकिं यतउक्तं तद्यथा मृगकर्कोटिकेस्वर्णे पक्षयोस्त्रिरसा३ ६रवौ घटहर्योर्गजाग्ना८१०श्वरुद्रा११।११मीनकन्ययोः॥९॥तुल्यान्नयोःनिवाग्ना११।१०श्वगजांगा८।५ रथवस्विके करमन्वापेकृणाः पूर्णे ३० घटिकारविकातिथौ॥८॥अर्कपंचदृग्ज्ञाभागरध्यामंदफलस्यांगानांनाड्यः एताःसिद्धाः पाठपठिताअस्य सबुद्धेरनुकंपयानामतोयार्थमत्रबद्धोक्ताः कुघटीफलमितिमकुर्मेकुरुक्त पुनःशोधस्फुटीकरण रात्रिन्यो उदयमिति उदयदृतिकरुदयेसाद्धृतरारात्रिहृयकृताद्धृ तत्खगुणेरितिविशुद्धिः संकृण्यषष्ट्याविभज्य दिनानिलब्धात्तथैवाग्रवस्कुर्यात् पुनः स्फुटीकरणानंतरं संक्रांतरुदयात्खरसाग्निरहितातिथ्याहतात्स्वोदयेना संतनूचकारात्तस्मिन्नेवशोधकेगरुदयसाधनंधनंकुर्यात् अस्तसाधनेऋणंकुर्यात् परिदिनानिलभ्यंते तेनाग्र नवत्याद्यात्तत्रयमिताः त्रिपंचाद्यादृतीनिद्वौविंशतिपलाधिकाभिरधिकाः प्राप्यते ३२८५३।२३।एभिरहर्गणहृत लब्धाःकेऽप्यग्रिमेदिनेगताः तेनुपयोगाभावात्यक्ताः शोधेषणकार्येतस्माद्धृहीतं अंशाभागहारःषट्घटिकाभिरूनत स्माद्दृग्दिनैरेकाधिकेशोधंभवति तस्माद्दृग्दिनलब्धंतदृत्यक्तं एभिर्भागहारैर्दिनैगुरोरस्तादयं उदयादुदयं बक्राद्दृयं मार्गान्मार्गं बक्राद्दृक्तमितिरसगतिः सूर्याद्यावदंतरितपुनस्तावदंतरितः स्यात् तेनशीघ्रबलाद्भा बार्थंनंदनवाग्नयउक्तादृति ग्रंथारंभेचेत्रसितादिर्विंशत्यधिकशतमितेदिनेगुरोरुदयोजातः ततएकोनव त्यधिकशतंचतुष्टयमितेदिने ७८९अस्तोभवत उभयोर्मध्येदृष्टंशोध्यते यथोभयोर्योगोनंदनवाग्निमि तोभवति तथैष्टज्ञानार्थंबीजकल्पनेयं यां १रू १२० ततोद्वितीयः या १रू ७८९ उभयोर्योगः या २रू ६०९ एते नंदनवाग्निसमाइति पक्षौ | या २रू ६०९ / या० रू ३२९ | समशोधनालब्धंयावत्तावन्मान १०५ एतेपचाग्रभवत्कल्पनं

153
1917

एतेविंशत्यधिकशताच्छोधिताःशोधंपंचदृग्भोचतुष्टयात्तशोधेवेदगजाग्नदृत्यक्तपन्नं अस्माच्छेषाद्दृनाधिकेदिनेगु तोयःकालःस्यात् एतच्छंगर्वकुयोमध्यगतिवद्दृग्ज्ञाच तस्मान्मध्यमं तत्स्फुटीकरणं यथातात्कालार्कघटीफलमि तिसूर्यस्यनाड्यादिकंफलंस्वयाहतेशोधकंस्वस्मृणंकुर्यात् अत्रघटिद्विगुणानवभक्तालाभागाभवंति एतेगतिद्विघ नेणभक्ताःतेदिनाधिकानाःकार्याः तत्रलाघवार्थंद्वादृग्गुणानाड्यः षष्ट्याचभाज्यंते तेदिनाभवंति अत्रदिनेरेव कार्यंनत्वधस्थितेननाड्याद्यवचनेनेति एतत्कर्मसूर्यस्फुटीकृतस्यांतरनिरासार्थमुक्तं अथगुरोर्मंदफलस्यांत रनिवासार्थमुच्यते रात्रिन्याःउदयेति गुरुदृयसूर्यात्पुनःएकादृग्भिरंशैर्गुरुमंदफलंसूर्यस्यरात्रिदृयस्य समंभवति ग्रात्वास्वस्थलंलाघवार्थंतत्फलंखगुणैः ३० क्षुण्णमित्युक्तं त्रिंशद्धृणानाड्यः शशिहृतादिनास्कः तस्मा दर्थमितादिनास्करित्युपपन्नं गर्वकुयोरंतरेयेशास्तेषांकालांशकरणार्थमुच्यते संक्रांतेरुदयादिति सूर्या यस्मिन्रात्रौतिथिस्थितितस्मिन्नेवरात्रौस्थितोयद्दः तदासन्नोवा उदयमस्तंप्राप्नोति तस्मात्संक्रांतेरुदयादित्यु क्तं क्षेत्रात्रिप्रमाणेनरात्रीनामुदयाः ग्रातत्रयपलतुल्याः कालांशाप्रमाणेनैवन्यूनाधिकाः तस्मात्कालांशोदय क्षेत्रांशोदययोरंतरेयानिन्यूनाधिकफलानितानिनिष्याहतानिलब्धास्वोदयैर्विभजेदित्यनुपातोयथा स्व शीघ्राच्चसमगुरुर्गतिः परमात्यद्यते गुरोरल्पशीघ्राच्चसूर्यः अतःसूर्यसमगुरोःपरमागतिश्चैतुर्दृग्ज्ञाकलाः १४ स्युः सूर्यस्यैकोनषष्टिः५९ तदनंतरंपंचचत्वारिंशत्कलाः ४५ अग्निर्गुरोरेकादृग्ज्ञाकलांशाः हृताः पंचदृग्भि र्दिनालभ्यंतेदृत्युपपन्नं यदिकालांशाअधिकास्तत्फलंधनंन्यूनास्तदाऋणं अस्तसमयराशिरुदिति तत्समयादित्युक्तं तत्फलंव्यस्तधनर्णमित्युक्तं उदेतिराशिः समयेनयेनतत्समयात्समकंपतितेन एवंशोधकेस्फुटेसतेपंचदृग्भवंति तस्मिन्दिनेभवति तस्मिन्दिनेगुरोरस्तमयइति अथशुक्रोदयास्त साधनमनयेवरीत्याउच्यते पंचेशोनगणइति कुणइति व्याख्या गणदृत्यहर्गणः पंचेशोनइतिपंच

दशाधिकशतेन ११२ नोनश्चासौ गणश्च अष्टभपलवधकार्यः अष्टगणस्वेष्ट इत्यादिनोक्तः पुनः किंलक्षणः वेदाष्टबाणैर्हृतः इति चतुर्गुणात्त्रियधिकपंचशते नहृतः एवं सतेशोपयष्टिर्नाड्यः समेतथासप्तगुणात्त्रियधिकशतेन २८७ समवस्य माणरीत्यास्फुटीकृतसति क्रमात्पश्चात्तन्नक्रोदयास्तानवतः कथमिति वक्ष्यमाणस्फुटैरित्युच्यते तदानीतस्मिन समयेयस्मिन्नाड्यादयस्तत्र खखाग्निरहितकार्यः पूर्ववदिष्टघटीपलैरेव पश्चात्तुतत्समः तस्मात्समः खाखाग्निरहितःकार्यः सद्गुणः पंचगुणेनिति क्रमादेकत्रपंचगुणेनेतिपंचत्रिंन्नाड्यिगुण्यः अन्यत्रत्रिंशद्गुण्यः पुनरन्यत्रविषयेः पंचभिर्गुण्यैः ततोन्यत्र अंगाग्निसंख्यैरिति यद्त्रिंन्नाड्यिगुण्यः क्रमादनिर्गुणकैरेवंचतुर्हागुणयित्वातेनेष्टादयनविभजेत् यत्फलंप्राप्यतेतत्पूर्वोक्तशोधकैस्तत्फलंशुद्धताज्ञेयः तत्र्यूनरहिताश्चास्तमयास्तेयः एवंयद्भुक्तः साध्यतेतदास्योदयनयत्फलंप्राप्यतेतत्स्वशोधकैर्योज्यं अस्तमयः साध्यते तदायत्फलंस्वस्वास्तकैस्तशोधकैर्गाध्यमित्यर्थः॥ एवंस्तेयद्भादयः खखाग्निभिरूनाभवंति तत्र्यस्तविशोधनं कुर्यात् तस्मात्प्राग्वत्फलंप्राप्यते तद्ह्यस्तधनर्णंज्ञेयं अस्मात्पपत्तिः अत्राप्यूहगुणः चतुःशतीष्वधिकाभ्यन्तरात्पश्चादस्तोभवत् यदातुद्वादशाधिकाचतुःशतीतदा तत्रोदयाज्जातः अनयोरिष्टयोर्गाध्यं यथाभयोर्नष्टबाणाभवंति तदिष्टकल्पनाप्राग्वद्बीजकल्पनया यथा या १ रू ४१२ अनयोर्योगः या २ रू ८१५ असावेकाष्टबाणैः समैरूतिपक्षयोः समशोधनेलब्धंयावत्तावन्मानं ११५ इति पंचघ्नाउत्पन्नाः तेरूनमहर्गणंकुर्यात् येतुवेदाष्टबाणास्तेषामुपपत्तिः प्राग्वत्तेऽपर्ययदिनाः तेतुघटीचतुष्टयेनकिंचिन्यूनाउत्पद्यंते तस्मात्त्रयोदशभिरधिकोभवतितस्मादष्टभपलवर्गियुक्तं अथशुक्रकयोर्मध्यमयोरुक्त्वाऽष्टबाणास्फुटीकृतिर्नोक्ता क्षेत्रांशानांकालांशानांकरणमेवोक्तं तद्यथा सक्रांतेरुदयइति एषामपिगुणकाणांपूर्वोक्तबद्धासना अस्यापिसूर्यसदृश्यास्योदयास्तोस्तः परंतुअस्यशीघ्रोच्चमन्यत् अस्यपरमागतिः कला ७५ सूर्यस्यषष्टिः ६० गत्यंतरेणकलांशानांनवानांभागोहृतेलब्धदिनाः अस्तोपश्चादुदयेपूर्वास्त

155
1917

कालेचगुणकः शीघ्रात् पश्चादस्तपूर्वोदयेचकत्वात्यमवक्रगतिकलाः ३० सूर्यस्य ६० वक्रत्वादुभयोर्गतियोगेनकलांशानाम स्थानांभागाहृतेपंचदिनानिलभ्यंते अस्तोगुणकः पश्चादुदयएव शीघ्रोपपत्तिः पूर्ववज्ज्ञेया शीघ्रयंत्रज्ञाप्येतिइति अस्योपपत्तिः प्रागेवदर्शितातस्यधनर्णंव्यस्तमितितूदयापिज्ञेयमिति अथशीघ्रकेंद्रोच्चाभ्योवक्रादिकमुच्यते द्राक्केंद्रभागेरितिस्पष्टोर्थः अस्योपपत्तिः क्रमंमत्वएतिःशीघ्रकेंद्रभागयहाणांगतेरभावः स्यादिति अथोदयास्तयोःकेंद्रांशामुच्यंते प्राच्यामितिस्पष्टार्थं अस्योपपत्तिः एतिरुक्तशीघ्रभोगेः शीघ्रफलंयावंतोंशाउत्पद्यंतेतदंतस्वकालांशायोगः एतावद्दशास्करिति सूर्यात्पूर्वतः परतश्चतावंतएवस्फुटपतंत एषांत्रयाणांभागाउक्ताः॥ अथबुधशुक्रयोः सविशेषाउच्यंते खाक्षेरिति स्पष्टार्थः॥ अस्योपपत्तिस्तैरांशिकेन यदि गतिकलाभिरेकदिनंतदोनाधिककलाभिः कतीतिप्रमिद्धा अथचंद्रादीनांग्रहाणांकालांशादिकमुच्यते स्वयांदृति मंदाभ्यामिति सूर्योदृतिद्वादशचंद्रकलांशाः एभिः कालांशैः सूर्योदूनाधिकश्चंद्रोस्तोदयंयात्येति सूर्यरश्मिषुप्रवेशानिर्गमौकरोतीतिभावः सप्तदशभिर्भौमः त्रयोदशभिर्बुधः एकादशभिर्गुरुः नवभिःशुक्रः पंचदशभिःशनिरिति एतेचंद्रात्कालांशाउक्ताः अन्टजोर्वक्रिणोः कुरहिताइतिएकोनाः अत्रानुक्तमपिज्ञातव्यं बुधशुक्रयोर्वक्रिणोरिति यतस्तावक्रिणावपिउदयास्तोकुरुतः तथाचोक्तं तन्नक्रोदयज्ञवृत्त्यादिना अन्येदुरयतः वक्रिणाबुधस्यषोडशनक्रक्रस्याष्टेति अथकुजादीनांपाताउच्यंते पाताः कुजादितिसंबंधः तेषांक्रमेणरागायः रुद्रा ११ इंद्राः १४ अंकाः ९ दृशः १० द्विपाः ८ जयतेषांलवेशा अष्टौ ८ ग्रहाः ८ कुंजराः ८ शून्यं ० शोभवः १७ एतद्रूपंभवति भौमस्यपाताराद्र्यादयएकादशराश्योष्टौभागाइतिसर्वेषांज्ञेयाः पाताइति विमंडलायममंडलयोः संपातोमीनराशेरंते अष्टमभागेषुभौमस्यज्ञेयः तत्रराशाभावः तस्मात्षड्राश्योयममंडलादुत्तरतोज्ञेयाः तत्रविमंडलापममंडलयोर्द्वितीयसंपातः तत्रापिराशाभावः तस्मात्षड्राश्योदक्षिणतोज्ञेयः इतिसर्वेषामेवमध्यपाताः तेषांस्फुटीकरणमुच्यते स्वचंद्रफलेरिति अमीभौमक्रमपाताययोक्तास्तेस्वस्वशीघ्रफलेनव्यस्तधनर्णेनसंस्काराः तेस्फुटाभवंति बुधशुक्रयो

स्वस्वमंदफलेनयथागतेनसंस्कार्योतोस्फुटोस्तः एवंसर्वेषांपाताः स्फुटाः स्युः अत्रोपपत्तिः मंदस्फुटोग्रहःशीघ्रप्रतिमंड
लेभ्रमतिचिमंडलाश्रितःसन्निति तस्मान्मंदस्फुटादृक्षिप्तैः साध्यते अतः सएवपातः कार्यः इत्युपपद्यते स्फुटशीघ्र
फलेन्यस्वधनर्णक्रियतेतावन्मंदस्फुटएवावशिष्यते अतोत्रभौमगुरुज्ञानीनांपाताव्यस्तशीघ्रेणसस्फुटास्फुटाःस्युरिति
बुधशुक्रयोस्तुयेपातभगणाम्रख्यास्तेरविभगणेनशीघ्रोच्चभगणसमाःकिंचिदधिकाःसंति तेभ्योयदिपातःशोध्य
तेतमंदस्फुटस्यफलंक्रियते तस्माच्छरःसाध्यते तद्भुक्तं इतितत्स्वगुरुमंदफलाल्केंद्रभगणात्सारेषभगणभ्यःपातो
संसाध्यपाठपठितोसिद्धुक्तो तोयथागतमंदफलेनसंस्कार्यशीघ्रोयावद्योज्यतेतावन्मंदस्फुटयुक्तपातसदृशा
वेवभवतइतिसिद्धं तथाव्यक्तरीत्योपपत्तिः मध्यमोबुधः अंसोद्गीघ्रोच्चात्कालकादिनोधिनःशेषकेंद्रभगणोत्पन्नाः
पातोयथाबु१शी१पा१अंसोपातोमंदस्फुटेनबुधेनयुक्तोजातः पूर्वबुधोहीनअधुनायुक्तइति धनर्णयोरंतरमेवयोगद
तिलेनशीबु१पा१मंदफलंयथागतमेवेतिसिद्धं यथाबुधपातभगणाः९३५९९९५०८ शुक्रपातभगणाः२७०२३९०
३८५एतेम्रख्याएषांस्थूलत्वादल्पाः शीघ्रकेंद्रभगणानुसंशोध्यशेषभगणाउक्ताः यथाबुधस्य५२२९ शुक्रस्य८२३
एभ्यःसिद्धुःसशीघ्रंयोज्यइतिसिद्धं येतुपाठपठितास्तेअनुलोमगतयएव तेःपातेमंदस्फुटेयंहोयुक्तः कार्यः ये
तुविलोमगतयस्तेअनुलोमगत्यूनभचक्रसमातेभौमगुरुज्ञानीनांपाताः स्वस्वशीघ्रफलेनयथागतेनसंस्कार्याः
बुधशुक्रयोस्तुस्वमंदफलेनव्यस्तेनसंस्कार्यो तेपातेरूनःक्रियतेतदपियुक्तं परंतुयेःकेशवादिभिःशुक्रस्यानु
लोमगावपिपातोस्वस्वमंदफलेनव्यस्तेनसंस्कार्यावित्युक्तं तद्यथा शुक्रशुक्रपातयोःफलंस्वदृग्वतीपतानयेरितितेःपा
तेर्युक्तोयदूनस्तदातदृक्क्षिप्तमंदयुक्तियदाइतिनएवजानाति तदूर्ध्वादेर्विचारणीयं अथयुक्तमितिप्रभासतेएवमुच्यते
तथाचोक्तंश्रीभास्कराचार्येण जानतियेननिपुणगणितंसगोलंतेषांतुतंत्रकरणव्यसनंरथेव अथयुजानादीमध्यम
विक्षेपकलाउच्यंते अथयुजादिक्षेपकाइतिसंबंधः खेश्वराइति दृग्ज्ञानांतरंज्ञातंकलानां११० भौमस्यसप्तारहीघुस्मा११२

157
1913

बुधस्यषड्गा७६गुरोःषडग्निनाडिनः९६३ शुक्रस्यरसचींदवः९३० शनेःअथतदानयनं खेटादिति खेटात्स्फुटखेटात्
स्वपातयुतादोर्ज्यासाध्यातथाबुधशुक्रयोःशीघ्रोच्चतस्वस्वस्फुटपातयुतादोर्ज्या एतदुक्तंभवति भौमगुरुज्ञानीनांस्फुटा
नांस्वस्वस्फुटपातयुक्तानांभुजः साध्यःतस्यजीवास्वस्वविक्षेपकलाभिःखेश्वराइत्यादिभिःपाठपठितानिगुण्यास्वस्वशी
घ्रफलेनभाज्यासकलादिर्नारःस्यात् पुनःस्माःकलास्तिथिहृताःसंत्यःअंगुलाद्यःनारःस्यात् इति अत्रोपपत्तिस्तैरानी
यतेतद्यथा यदित्रिभज्ययापाठपठितविक्षेपकलाल्भ्यंते तदेष्टज्ययाकिमिति ततोन्योनुपातः यदित्रिज्याभ्रमा
णकक्षाचक्रार्धस्थितस्यकियानिति अत्रगुणकभाजकयोस्तुल्यत्वात्त्रिज्यानाशेतदेष्टज्ययाः नारकलागुणःचत
कर्मीणोभागहारस्त्रिघ्नःपन्नं यथायनाक्षदृक्कर्मदृग्यमपिलाघवार्थमकर्मतेनाकर्मश्चेतिव्यस्तश्चास्तमयइति व्या
ख्या त्रिभेनहीनश्चयुक्तश्चासोरवचरश्चत्रिभहीनयुक्तश्चरवचरःकथं प्राक्पश्चादिति प्राक्पूर्वक्षितिजस्थोग्रहःसा
ध्यतेतदाग्रहस्त्रिभहीनःकार्यः पश्चात्तत्त्रिभयुक्तः तस्ययुक्तिःसाध्या अत्रकेपि इयंयुक्तिः नारेणसंस्कार्ये
तिभ्रांतिमत्पादार्थंति सारथेवज्ञेया कस्मात् त्रिभहीनयुक्तग्रहस्यविमंडलाभावात् तस्मात्तत्रकेवलेवयुक्तिः
साध्या तेषांस्वयुज्यकेभ्यपिसाध्यो तयोर्मध्येयानतज्यासाग्राकसाधिताअंगुलाद्येननारेणगुण्यापुनःकलाक
रणार्थंत्रिभिरपिगुण्योउन्नतज्यया भाज्यायल्कलादिफलंलभ्यतेतद्ग्रहेसंस्कुर्यात् अथनारनतांशयोरंतरंदृक्क्षे
पेनमन्यदृक्क्षेपेऋणं इतिस्तेआयनाक्षजदृक्कर्मदृग्यमपिस्तंभवति तदूनातक्षितिजस्थाग्रहउत्तरनारेणया
वद्भिरंशैरुन्नाम्यतेतदंशादिमितंमायनाक्षजदृक्कर्मउन्नमितेऋणंनमितेधनंयतःसुस्थलिकाक्रांतिरत्तस्ययतोनमनंत
दृक्क्षेग्रहस्यापिक्षितिज्ञान्नमनंभवति तस्माद्धनंभवति अन्यदृक्क्षेस्यान्नमनंतस्माद्ऋणमिति एवंनार
नतांशयोरंतरंदृक्क्षेधनंअन्यदृक्क्षेऋणमिति सिद्धं तदूनादित्यनुपातोज्ञेयः यथा यदिनतज्यया कोटिज्या
उन्नतज्याभुजरूपालभ्यते तदानारकोटिरूपस्यकिमिति एतत्साक्षक्षितिजस्थेएवग्रहेज्ञेयं पश्चाद्ध्यस्तमिति पूर्व

क्षितिजस्थेधनर्णलक्षणमुक्तंतत्रश्वाक्षितिजस्थेव्यस्तंकार्यं इत्यसकृन्नाघकारेणदृहास्मिन्ग्रंथेदृष्टिररचरःस्यात् त
त्सूर्ययोस्तदितिदृग्ग्रहःसूर्यश्चतयोर्मध्येयोल्पुकःसार्कःकल्पःअपरोलग्नंचकल्पप्राग्वत्तयोरंतरेघटिकाःसाध्याः
पश्चिमक्षितिजस्थोदृग्ग्रहस्तदास्तयोःषड्भुक्तयोरंतरेघटिकाःसाध्याःतारसहिताःसत्यःकलाःप्राग्भवंति तेरुक्तेभ्यो
भ्यधिकेःसमुदयोगतोज्ञेयः न्यूनेर्गस्यइतिएष्यः व्यस्तश्चास्तमयइति अस्मात्लक्षणात्तदभयोव्यस्तक्षेपः॥
तदितितयोरुक्तेष्टसाधितयोरंतरेयाःकलास्तास्त्रिंशात्यागफण्याभानोगच्छरयेनोद्धृताः चेद्यदिपश्चिमस्थस्त
दास्तस्तत्समनराद्युदयेनहृताःसत्यःक्षेत्रकलाभवंति ताःतदंतरेणेतिगत्यंतरेणहृताः यद्वक्रिणिगतियोनहृ
तास्तर्ह्यर्कहीनैर्यातेष्यास्तमयोज्ञेयः समुदयोपिज्ञेयः बुधशुक्रयोर्वक्रिणोरुदयास्तसंभवः अन्येषांवक्रत्वे
उदयास्तसंभवोनास्ति ध्रुवः अगस्त्यस्यसप्तनागास्कभोगाःसप्तानीत्यंशाः८७तथास्यकलांशाद्वादश१२ए
तेक्षत्रारव्यासुताजाताएकादश११सप्तानीत्यंशेषुयुक्ता९८एतन्मितेसूर्येउदयः।७८एतन्मितेसूर्येअस्तम
यः एतन्मितेसाक्षेतु आक्षजदृक्कर्मकर्तुंफल्यतेतद्यथा अस्यशरस्यक्रमज्यकृत्यनेनस्फुटास्फुटक्रांतिज
योरित्यादिना एकांकलाक्षप्रभायाअंशेकृणःस्वभागहारःइतिअक्षभासहतिरित्युक्तं॥ ॥इतिवासना
भाष्येषष्ठाधिकारः॥६॥ ॥अथचंद्रस्यगोन्नतिसाधनाध्यायोव्याख्यायते तत्रचंद्रार्कयोर्दक्षिणमंतरंभुजः
पूर्वापरमंतरंकोटिः उभयोरंतरेतिर्यक्कर्णः एतत्त्रयंक्षेत्रंस्यगोन्नतिसाधनहेतुकंभवति तस्माद्यावद्यान्योक्त
रमंतरंभुजःसगम एव यथास्यलक्षणमुच्यते प्राग्दृग्ग्रहइति चेद्यदिप्राक्क्षितिजस्थोग्रहरवेःसूर्यादूनो
भवति तदाउक्तेष्टकलान्नायतेःकलानिःप्राग्वद्धृतेष्यदिवसासाध्याः अत्रोपपत्तिरित्यपिसुगमा अथागस्त्यो
दयास्तमुच्यते अक्षभाहृतेति अक्षगोमितलवागजादृपश्चअक्षभाश्चहृतियेउक्तवर्जिताः क्रमेणकार्याः
दिनमणेःसूर्यस्यांशाद्येतत्समेसकुंभन्मूरगस्यः क्रमादृग्नमदृग्नयंति अस्योपपत्तिः क्रांतिःकलासा

यकसंस्कृतेति इंदोःक्रांतिःकलाबाणेनरवाश्वाःशरांगान्यद्रिनासाधितेनसंस्कार्याः प्राग्वल्लक्षणेन एकान्यद्रिन्नोर्योगांतर
मिति एवंचंद्रस्फुटक्रांतिर्भवति अस्योपपत्तिः प्रागेवदर्शिता सक्रांतिःसूर्योपमसंस्कृताकार्या षड्भुसूर्यस्योपमेनसंस्कृता
षड्भुःकस्मात्क्रियतइति अस्योपपत्तिः उभयोःक्रांत्योरेकदिशिअंतरमन्यदिशियोगः एवंसतेतयोर्दक्षिणोत्तरक्रमप
द्यतेअत्रचाएकदिशियोगान्यदिशिअंतरमित्युक्तं तत्तार्थकीकरणायसषड्भुःकृतः षड्भुर्दृग्गन्यत्वंभवतीत्यतउक्तं
एवंचंद्रसूर्ययोर्दक्षिणोत्तरमंतरंसिद्धं एवंनिरक्षएवविषुवद्वृत्तस्थसममंडलाकारत्वात् तद्वदसाक्षदृग्गकरणार्थसंस्का
रांतरंयथा व्यर्केदुदोर्ज्याग्रफणितेरिति विगतोर्कोयस्मादितिव्यर्कः इंदुरुक्तस्यदोर्ज्ययाग्रफणिताश्चतेपलांशाश्चतेर्विन्ना
उक्तरशतेनोद्धृतेरपिसंस्कृतापूर्वसाधितकलानामभिरंशोःसंस्कारःकथंक्रियतेइतिताःकलाःषष्टिभिरुद्धृत्यअंशग
नकृत्वाऽभिरंशोःसंस्कारःकार्य इत्यनुक्तमपिज्ञेयं अत्रोपपत्तिः विषुवद्वृत्तंरवमध्यादृक्षिणतोस्वभागेनमितंवर्त्तते
क्षितिजस्यमध्यांतरेनलंबांशाःतेषांज्यात्रिज्याभक्तोनुपातः यदित्रिज्ययाक्षांशाःलभ्यंते तदाक्षांशैर्यावतीज्यालभ्यते
ति लब्धास्तदक्षिणाज्ञेयाः तेःसंस्कृतांशाःआगानीतावंस्फुटमंशाद्यंतरमित्युपपन्नं एवंकर्णादिकरणमुच्यते
व्यर्केदुदोरश्मिभिरिति व्यर्केदुर्योभुजःसरांशाद्यःसद्विघ्नःसावयवैरश्मिभिःपूर्वसाधितांशाविभाजिताः ता
निवलनांशकलानिभवंति अत्रोपपत्तिः चंद्रस्यकलांशाद्वादश १२ अनुचद्वादशभिरंशैरेकंकांतिथिर्भवति तस्मा
त्तिथिपदांतेचंद्रोदृग्मंडलेतत्समयेश्चगोन्नतिः कीदृगितिसाध्यते तत्रानुपातोयथा द्वादशभिरंशैरेतेंशावलनाख्या
दृश्यंतेतदाचंद्रबिंबार्द्धस्यषष्टयंशकलस्यकिमितितदंत्यकर्णमितिषड्भुकारद्वादशभागहारः उभयोषड्भु
रूपवर्त्तेसतेभागहारद्वितयंप्राग्वत्तेनान्योनुपातः यदिद्वादशभिरंशैरिदंदृश्यंप्राप्यतेतदात्रिंशद्भिरंशैःकिमिति
द्वितीयस्यत्रिंशद्गुणःद्वादशभागहारःएवंकृतेतथाःपंचतएवभागहारःएकस्मिन्राशौएवंदृग्योदशभिःपं
चदृतिअतोदशभिरिदृश्यैरितिसिद्धं वलनमितिकिंचंद्रबिंबपरिधेःप्राक्कृत्यस्तकोटिकर्णस्यैयारंतरंत

हुलनसंज्ञांतद्भुजरूपमितिभावः चंद्रसूर्ययस्यांदिशिनतद्दिग्ज्ञेयं अथसितासितप्रमाणकल्पनेव्यर्केंदुकोट्यंशाति व्य
र्केंदुकोटिः तस्याअंशाः तेषांपंचदशांशाः सहारसंज्ञः अक्रनाहरेणषट्कृतिः षट्त्रिंशाज्ज्येयावसितद्दिग्हरेणो
नयुक्तंकृत्वातयोरर्द्धकार्यं तेऽकमास्त्रविभास्वभाराख्यस्यातां असितसितास्त्र्यभवतइत्यर्थः अस्योपपत्तिः दर्शांते
चंद्रार्कयोरेक्यत्वाद्विभाया अभावः स्वभावप्रमाणंचंद्रबिंबार्धषडंगुलानि विभाप्रमाणराशिः स्वभाप्रमाणंद्वितीया
राशिः अनयोर्वर्गांतरंषट्त्रिंशद्गतंरंचव्यर्केंदुकोट्यंशानांइष्टांशाः तज्ज्ञानोपायोव्यक्तविधिना दर्शांतेकोट्यंशानवतिः ए
षांयावत्ताद्दर्शोगश्यंतरं [रू२० या१] वर्गांतरंराशिविधियोगभक्तंयोगोभवति अनेनराश्यंतरेण [रू२० या१] षट्त्रिंशा३६ द्दर्शांत
रेभक्तेलब्धोयोगः [या३६ रू२०] अयंविभास्वभयोर्योगस्यषडंगुलस्यसमहृतिसमच्छेदी [या१] त्यसमशोधनार्थंऋभ
योन्यासः [या३६रू० या०रू४०] अनयोःसमशोधनेऽतेलब्धंयावत्तावन्मानं९५ अतःशरेंदुभागदृक्कृतं राश्योर्योगांतरेणा
त्तासंक्रम [या३६रू० या०रू४०] स्त्रेणपृथक्साध्यौ अत्रशरेंदुभागाहारसंज्ञः तदेवराश्यंतरंषट्त्रिंशताहरेणत्रिंशतोयत्रलब्धं
सराशियोगः अर्द्धार्द्धस्थाप्यः राश्यंतरेणोनयुक्तःकार्यः तदर्धंतोराशीस्तः चित्तास्वभाराख्याविष्कंपप्रभं अथुप
रिलेखमाह विधायेति स्त्रेति षडंगुलेनस्त्रेणवृत्तंविधायकिंलक्षणंदिगंकं दिग्नामंकायस्मिंस्तद्दिगंकंतता
मलनंदेयं ऋणऋणेपक्षे वृत्तस्यशंकुचिन्हाद्यथादिशंज्ञेयं एवंलनंदत्वातद्भुलनायस्त्रकेंद्राद्विभांतद्भुलनायग्रं
दत्वातदग्रेस्वभयारज्जुंकुर्यात् एवंज्ञात्वाइंदुश्रृंगोन्नमनस्यसंस्थांविद्विजानीहि॥ ॥इतिसप्तसमाधिकारः॥ ॥
अथग्रहकर्म्याधिकारः तत्रतावद्भोमादिग्रहणांबिंबान्याह पंचांगेति कर्णेति व्याख्या पंचांगःसप्तांकःशराद्
तिद्वंद्वसमासः किंलक्षणाःपृथक्स्थाः पुनः किं० त्रिज्याशंकुकर्णांतरसंगुणाः त्रिज्याशंकुकर्णश्चतयोरंतरसं
गुणाः किंलक्षणाः त्रिघ्नेःप्राग्उक्तैःपरारेभ्यहृतास्तैःफलैर्येपृथक्स्थास्तैर्उनयुताः कार्याः कस्मिन्सतित्रिभसो
र्विकायाकर्णेऽधिकोनेसति अधिकैर्ऊनाः ऊनैरधिकाः पुनस्ते हृताः सतः कुजादीनांबिंबांगुलानिभवंति अस्यो

159
1913

पपत्तिः एतान्भौमादीनांमध्यमबिंबकलाः तथासिद्धांतोक्ताच्यंघीषवःसचरणाऋतवस्त्रिभागयुक्ताद्वेयानशच
सत्रिंशेषवश्च एषांवेधविपेरुपलब्धिरेवंवासना कहात्रिज्याप्रमाणेकर्णेवृत्ते परमोच्चस्थेग्रहे एतावत्रिभागोना
लब्धाः परमनीचस्थात्रिभागाधिकश्च मध्येनुपातः परमतुल्येत्रिज्याकर्णांतरेणपरमेणसांबिंबकलानांतृतीयां
त्रैराशिक्यते तदेष्टकर्णत्रिज्ययोरंतरेणकिमिति लब्धाकलाःतामध्यमबिंबेसंस्कार्याः पुनस्ताःत्रिहृताःसत्यबिंबा
गुलानिस्फुटित्वमापन्नं अथभौमस्य८१।५।२बिंबकं० वि० या१ भूमेःसकाशाद्योदूरस्थः समस्तस्मादृश्यते यस्मान्मे
रासन्नः सन्स्थूलदृश्यतेऽतउनयुक्तइत्युक्तं तथाचोक्तं उच्चस्थितोच्चोमन्दरः स्फुटेनीचस्थितःस्यान्निकटेधरित्र्याः
अतोणुबिंबःस्फुटतश्चभातीति एवंबिंबानिप्रसाध्य यतोदिनमाह दिवोकसोरिति वक्रोरिति एवंलब्धैरिति व्याख्या
ग्रहकर्मार्थमेकराश्यंशावस्थितोग्रहोज्ञात्वाचेत्समोनभवतः तदातयोरंतरलिप्तिकासमस्ताद्भुक्त्यंतरेणहृतालब्धंय
देकोनत्रिंशद्गतंयेकेनहृतादिनाद्यस्थंसाधयंतंलब्धंतैर्दिनैः तयोःसंस्कृतिर्ज्ञेया अस्योपपत्तिः ग्रहस्यमार्ग
गतिर्धनसंज्ञावक्राकर्णसंज्ञाएवंसतिगत्यंतरेणग्रहांतरकालाभिलब्धंतैर्दिनादृत्यनुपातः यद्येनगत्यंतरेणैकं
दिनंतदाग्रहांतरेणकिमितिदृक्कर्मोपपन्नं साचगताएष्याचातदुच्यते तयोर्मध्येऽल्पभुक्तोन्यतरेवक्रेवान्यत
रेतदाया तेतिगता अतोन्यथाएष्या उभयोर्वक्रिणोयस्माद्विपरीतंज्ञेयं एवंज्ञात्वाग्रागतैर्दिनैश्चालितोसतो
समोस्तः गततत्क्षणेनहीनोएष्यत्क्षणेनयुतोदृक्संस्कारः वक्रिण्यस्तं एवसदृग्गोविधायतयोर्बाणैक्यंकार्यं
तयोर्मध्येयाधःस्थितस्यबाणःस्वनत्यासंस्कार्यः एवमुभयोर्बाणैक्यान्यदिग्गोतदाक्रमात्तदैक्यंकार्यं॥
एवंज्ञातयोराकाशयाम्योदिगंतरकलात्मकंभवति तदेवसिद्धभक्तंकरास्यः हस्ताभवंतिसार्द्धद्व्यकला
त्मकमंगुलमितिपक्षांगीकृतः ततःसिद्धभक्तमित्युक्तं अथलक्षणांतरमाह तैर्योजिति मंदाक्रांतार्यति व्या
ख्या एवंतोग्रहोआकाशेस्वस्वदिग्गोज्ञेयो उभयोःशरयोरेकदिक्केसतितदायोत्यःशरःसदृतरग्रहाद्व्य

स्तात्तेज्ञेयः तदोभयोर्यदंतरं संस्कृतभागः सतुयद्भयोर्ग्रहयोर्विनामेसाधोस्वघीयान्तदाउभयोर्ग्रहयो
र्भेदयोगोभवति इतिज्ञेयं तदासूर्यग्रहणवलंबनाद्यंसकलंकार्यमिति यतउक्तंभवति रात्रेर्याभिर्गतघटिकाभिः
समकलोभवतः एवंदर्शितघटिकाकल्याः तत्घटीनांसषड्भसूर्याल्लग्नंप्रसाध्यत्रिभोनलग्नंकृत्वासमकालोग्रह
स्तमेवसूर्यंप्रकल्प्यतत्त्रिभोनलग्नांतरांशेभ्योलंबनंप्रसाध्यगतघटिकास्फाग्वलक्षणेनसंस्कुर्यात्सूसकालः
स्फुटःस्यात् पुनस्तात्कालिकलग्नंत्रिभोनंकृत्वानतांशात्प्रसाध्यशीघ्रयोर्ग्रहस्यमध्यमगतिपंचदशांशोनसंगुण्य
त्रिज्ययाविभजेत् साकलादिगतिसाधुनःसाधितेनभक्तासतीअंगकलादिनतिर्भवति तूनातस्यग्रारःसंस्कार्यः
संस्फुटःस्यात् ततस्तद्ग्रहयोर्गतकालंप्रकल्प्यसाध्यते तस्मात्कालादक्षजंतथातद्भुजादेवायनंचतद्योगवि
योगेस्फुटलंबनंस्यादिंदुकौक्षिकंसाधयेत् एवंसूर्यग्रहणवत्प्रसाध्यपरिलेखार्थंचेद्ग्रसयोर्विवक्षाक्रियते
यथोभयोर्मीनगयोर्मध्येयोर्मरात्क्रांतःसविःप्रकल्प्यःयःशीघ्रःसरविःप्रकल्प्यःयद्येकएवकर्कीसशीघ्रोवा
मंदोवासरविः अन्यश्चंद्रःप्रकल्प्यः उभयोर्वक्रिणोर्व्यस्तमितियस्तशीघ्रसरविर्मंदश्चंद्रः इतिप्रकल्प्यतेन
एवंकल्पयित्वाकल्पितार्कात्कल्पितचंद्रः यस्यांदिशिउत्तरतोदक्षिणतोवास्थितःसादिक्षुरस्यतेया य
स्तस्सूर्यःसछाद्यः अन्यश्छादकइति अनयाकल्पनयासूर्यग्रहवत्स्फुटंकृत्वात्परिलेखादीपश्चिमत
स्पर्शः पूर्वतोमोक्षः इत्यवगंतव्यं छाद्यंतत्रस्वस्वचलनाद्यंदेयमित्यर्थः यस्मिन्कालेयोगआगतस्तत्का
लेलग्नंसूर्यंदेवसाध्यं नतकल्पितार्कात्साध्यं तस्माद्रात्रिलग्नादिविवरेअल्पेसतिअनुक्तस्मादपिभा
दूयकृतादनल्पेसतियोगोदृश्यःस्यात् अन्यथाअदृश्यइतिदृष्टिपथंनायातीत्यर्थः अस्योपपत्तिः सुग
मैव॥ ॥इत्यग्रहाधिकारः॥ ॥अथपाताधिकारः तत्रतावत्तद्ग्रहयोगसंज्ञाकृत्वाकस्मात्पातकालः सा
ध्यतेतदुच्यते विनापातेंदुमिति पातइति व्याख्या इहास्मिन्पातसाधनेरविसीतरुचिश्चअयनांश

161
1913

कैर्यत्रैवगम्यते सपातेंदुंविना यत्रकेवलचंद्रार्कौग्रहणंकरोतितत्रायनमेवज्ञातव्यं सपातेंदुग्रहणं तत्रसपात
एवचंद्रोज्ञेयः नलयनांशकृतः इत्यत्रसर्वत्रसंज्ञायोज्ञे तयोश्चंद्रार्कयोःसमापमत्वेसतितूदेक्षेरसमेर्कमे ६।१२
क्रमाद्यतीपातवैधृताख्यःपातोभवतीति यदिचंद्रार्कयोर्योगःषड्राश्योनभवति तदाक्रांत्योसमत्वेव्यतीपाताख्
यःपातःस्यात् अर्केनेदृतिद्वादशराश्यायस्तदावैधृताख्यःपातःस्यात् दृयोर्योगषड्राशिभ्यस्तथाद्वादशराशिभ्यः
यदूनाधिकालिप्तास्तासंक्रांत्यैक्येनहृतालब्धानिएष्यगतान्यादिनिर्तेरहोभिः स्तोतात्कालिकोचंद्रनमः पातश्चातनः
प्राग्वत्खंडकैर्विशेषःकलादिः साध्यः एवंस्फुटेचंद्रार्कयोर्मध्यक्रांत्योः साम्यकालःस्यात् स्फुटक्रांत्योर्यदासमत्वं
तदास्फुटकालः अस्मात्कालाद्गतोगम्योवाउत्पद्यतेतल्लक्षणमाह ओजपदइति चेद्यदिओजपदेविधुःस्थितोरस
पातचंद्रस्यैकगोलोभवति तथाक्रमपदेस्थित्वासपातचंद्रगोलेभवतितदाअकस्मात्साधितकालागति
गतःकालोज्ञेयः अन्यथालेइतिओजपदेस्थित्वासपातचंद्रादन्यगोले यथाक्रमपदेस्थित्वाएकगोलेइत्यनुन्यथा
त्वेष्यः अत्रोपपत्तिः स्पर्यक्रांत्यब्धंडस्यस्फुटाक्रांतिकलाद्योर्णानांतरितावर्तेतेयदिवारक्रांतीएकगोलेस्तराअ
धिकाअन्यगोलेतद्हीनायदाधिकाभवतितदारस्पर्यक्रांतिसाद्वयंभवितुमध्यमक्रांत्याउनयाभाव्यं ऊनातदाधि
क्याभाव्यमिति ओजपदोद्भवात्प्रागना अन्यतोधिकाभजस्योपचयात् क्रमेअन्यथाइत्यतः ओजपदोद्भ
वोपचीयमानायांक्रांतौग्रारांतरत्वेपिगतःपातः तथाक्रमपदोद्भवापचीयमानायांग्रारेक्येएष्यः ओजपदो
द्भवापचीयमानायांग्रारांतरत्वेपिएष्यःइत्युपपन्नं अथगतेष्यकालसाधनप्रक्रियोच्यते क्रांतीषुखंडानीति
क्रमोक्रमादिति द्वित्राणीति क्रांतिखंडानिद्वुखंडानिचक्रांतीषुखंडानितानिक्रमेणेतिक्रमगतानिधनसंज्ञा
निव्यस्तानीतिव्यक्रमगतानिप्रकल्प्यानि क्रांतिखंडानियमांगरामेतिषट् तथाग्रारखंडानिरवाश्चादीषट्
एतानिषट्स्थाप्यानितानिक्रमसंज्ञानिक्रमपदेभजस्यापचयचारुणसंज्ञानिएवंक्रांतिखंडानिग्रारखंडा

निचधनर्णवसंज्ञानि संस्थाप्यततश्चंद्रस्य साधनस्यतथासंपातचंद्रस्य भगणान्स्वत्वातेउभयत्रतिथ्यद्वृताः कार्याः
यल्लब्धतानिउभयोर्गतखंडानिभवंति यत्रचंद्रभागास्तिथ्यद्वृतास्तत्रक्रांतिखंडानिभवंति यत्रसंपातचंद्रस्य
शरखंडीत्यर्थः तेषांगणनाक्रमोक्रमाच्चकार्या एवंगण्यमानेषुप्रथमखंडानांषण्णांमध्येयास्यभोग्यखंडप
तितद्गणसंज्ञं पुनः षण्णांधनं षण्णांऋणसंज्ञमिति गणनातुर्ध्वंपरेषुकार्या पंचदशभिर्भक्तेयेषुस्तेचापांशाः
पंचदशान्यस्तद्वृत्तेयेचापांशाकृतेयाः एवंक्रांतेश्शरस्यचापांशान्विधायएकांतेस्थापयेत् ततः क्रांतेश्शरस्य
चापांशान्विधायएकांतेस्थापयेत् ततःक्रांतेश्शरस्यचभाग्यखंडानिद्वित्राणिद्विधाएथकृएथक्विन्यसेत् य
दिचपातगतलक्षणंभवतितदागतानिविन्येत् एष्यलक्षणेएष्यानि शरक्रांत्योमध्येयस्यचापांशास्वल्पातस्यभो
ग्यखंडमेकस्थमेवस्थाप्यं अन्यानिद्विधाद्विधायथागतस्थाप्यानिनेषांस्थापितखंडानांधनसंज्ञंविदध्यात् एवंखंडा
निसंस्थाप्यततः स्फुटानिकुर्यात् तथोच्यते विश्वांशाकेनेति अपक्रमस्यभोग्यखंडविश्वांशाकेनेतित्रयोदशांशेनभोग्या
दीनिक्रांतिखंडानिसंस्कृत्यएकजात्यांतरमन्यजात्योर्योगइतिएवमेकगोले अन्यगोलेविपरीतं एवंसंस्कृतानिक्रां
तिखंडानिस्फुटानिभवंति अत्रोपपत्तिरादितः अत्रक्रांतेश्शरस्यचषट्खंडानिअतःपंचदशभिरंशैरेकंखंड
मेवंनवत्यंशैःषट्खंडानिस्युः तत्रप्रथमेछिन्नभक्तेशरेप्रथमखंडकंभवति उक्तंयतः प्रथमंक्रमात्स्थापनमक्त
क्तं द्वितीयोपपदेभक्तादौअन्यखंडभक्तेप्रथमंतस्मात्तत्रव्यस्तंस्थापनं ततस्तृतीयेप्रथमवत् चतुर्थेद्विती
यवत् अतःक्रमात्क्रमात्स्थापनमक्तं तेषांधनर्णवासनाभक्तस्यचयापचवशात्पूर्वैरुक्ताः पंचदशभिर्भागे
रेकंखंडंतस्माक्रांतेः शरस्यचतिथ्यद्वृतावेषास्तेभोग्यखंडकस्यभक्तांशा उभयोश्चंद्रार्कयोः क्रांत्योः शरस्तु
ल्यांतरस्यक्रांतिखंडैकैःतदादितश्चापक्रियमाणेगतेपातेगते एष्येएष्य तस्मात्तेषांचापांशसंज्ञास्तथा तेषां
चापांशानांसंज्ञानांभक्तभोग्यत्वाद्विधास्थापनमुक्तं तच्चेष्टं उभयोश्चापांशयोर्यदंतरं तदेवस्वल्पांशसंबं

163
1917

धिरखंडानपरमखंडकस्यभक्तंतद्वुक्तंपंचदशभक्तंतदेवतस्यभोग्यं इतिभक्तभोग्यापेक्षयाषरखंडकानांद्विधाद्विधास्थाप
नमुक्तं तस्मांन्नास्त्येकस्थमेवस्थापनं ततोभवतीतिसिद्धं यतस्तएवस्वल्पांशाः तेषांखंडकास्थभोग्यांशाएव॥
अतएकस्थमेवाह्यचभोग्यखंडकमित्युक्तं एवंवक्ष्यमाणरीत्यासांशाभ्रखंडानिपंचदशाभ्रबाणाद्यावंतिभक्ष्यं
ति इत्यतोभक्तानेनद्विघ्नाणिविन्यस्येत्युक्तं स्वल्पशरखंडकद्वयमहच्छरत्रयंषाएवंमध्यमानिखंडानिअनयारी
त्यासंस्थाप्यस्फुटानिक्रियंते तदुच्यते विश्वांशाकेनेति अस्योपपत्तिः त्रैराशिकद्वयं यदिचंद्रगतेःपंचदशांशालभ्यंते
तदारविगतेःकतीति प्रथमोनुपातः द्वितीयोयथा यदिपंचदशभिरंशैरविक्रांतेर्भोग्यखंडंलभ्यतेतदालब्धांशाकैःकि
मिति एवंखंडकस्यरविगतिर्गुणश्चंद्रगतिर्भागहारः पंचदशानांगुणकभाजकत्वान्नाशः ततोरविगत्यापर्वतः र
विगतिस्त्रयोदशगुणाचंद्रगतिर्भवति तस्माद्रविक्रांतिर्भोग्यखंडकस्यविश्वांशाकेनकिंचिन्न्यूनाधिकेनचंद्रक्रांति
र्भोग्यादिखंडकानिसंस्कृत्यंते तद्यथा चंद्रार्कयोः क्रांत्यंतरमेवसाध्यं तत्संशोध्यमानंसम्पूर्णत्वमेतिइत्यनेनसूत्रे
एकजात्योर्योगः अन्यजात्योरंतरमेवसंभवतिइतिसंस्कारलक्षणं यत्रविश्वांशाकःस्वल्पांतरत्वादृणीकृतः एवंस्फुटा
निकृत्वा पुनःशरखंडकेश्चसंस्कृतविस्फुटत्वराणिभवंति तद्यथा एकगोलेक्रियमाणेयोक्रांतिःस्यादित्यनेनसूत्रे
णैकजात्योर्योगः स्यात् अन्यजात्योरंतरमितिसिद्धं अन्यतेगोतरेक्रियमाणसंशोध्यमानमित्यनेनसूत्रेण
एकजात्यो रंतरंअन्यजात्योगसंभवति अत्रदृष्टांतकारणयोदाहरणं यथा अयनांशाः१५अत्रविधरोजपदेवर्त्तते रः
५।०।० ग६० चं ७।०।० ग८ ४० पात २।१५।० गति ३।११ सपा ४।०।० गति ० यथासपातचंद्रादन्यगोलेतस्माद्दृश्यलक्ष
णं चंद्रस्यभागाः २९० सपाताकेंद्वाभागा १२१ तिथ्यद्वृतानिगतखंडानिस्फुः क्रांतिगतखंडानिस्फुः १४ शेषांशाः०
तथाशरखंडानि ८ शेषांशाः० क्रांतेर्भोग्यखंडं ३४१ अस्यचतुर्दशांशेन १४ चंद्रभोग्यखंडानि उभयोश्चापांशानु
नीत्यकस्थापितानित्रीणि २२९।२९२।१५०। तथाशरखंडकेक्रमणारेखेःसंस्कृतानिउभयोरन्यगोलत्वादंतरे

क्रियमाणे अन्यजात्योर्योगरवांतरमितिसंयोज्यतानिस्फुटानि२३५।३१७।२३९तथाचंद्रमध्यमक्रांतयः पंचदशभागां
दक्षिणाःउत्तराःशरः२३५।१९१।१३५।७०स्फुटाक्रांतयः ४ ६२।८११।११०३।१३९८ तथासूर्यस्यक्रांतयः७०३।१०७२
।१२३८।१३८८उभयोरंतरंऋणंअधोधःशून्यानिएतानि २३५।७०३।८७२।६५४।६३०स्फुटखंडानिपूर्वानीतखं
डकसदृशानिजातानीत्यपपन्नं एवंस्फुटानिकृत्वाएभिःखंडकैःशरतुल्यक्रांतेश्चउभयोःक्रांत्योःशरतुल्यमंतरंतस्मा
च्छरतुल्यक्रांतिःकतिरवैरुपपद्यतइतिज्ञानायविधिरुच्यते आद्यत्यचापांशमितिदृति ज्ञोषमिति॥ अद्यरवउके
अत्यचापांशमितोगुणःस्यात् चापांतरांशाःसमरवंडकैर्धितिद्वितीयचतुर्थादिषुचापांतरांशातिथिघ्नतालेधितत्तीयपंच
मादिषुगुणकःस्यात् एतदुक्तंभवति उभयोश्चापांशानांयेमध्येयेस्वल्पांतेतःप्रथमंगुणयेत् ततउभयोरंतरंकृत्वातेनहृ
तीयंचतुर्थंगुणयेत् सतिसंभवेषष्ठंचततस्तच्चापांतरांशाः पंचदशभ्यः पात्यशेषेणतृतीयंपंचमंगुणयेत् एवंसर्वान्
संगुण्यस्फुटानिस्वांशघ्नानिभवंतितानिपंचदशघ्नबाणाद्यावंतिशुध्यंतितावंतिशोधयेत् शोधमशून्यहृतेनखंडकेनस्फु
टैनविभेद्यजेत् ननुस्वांशघ्नेनफलंलब्धांश्याद्यं हिशून्यहरखंडांशाकृतायावंतिखंडानितेषांयेगुणकाश्चापांशोद्धृवा
स्तेषांयोगंस्वस्वांतरशेषैर्गुणंकुर्यात् पुनःषष्ट्यासंगुण्यफलाःकृत्वाविधिगत्याविभजेत् दिनानिफलंग्राह्यंतैर्दिनग
तेष्येवंघातमध्यंस्यात् अस्यापवर्तिर्दर्शनीया आदित्यश्चापिदर्शनार्थंकथ्यतेयथाइहादर्शेषष्टेकोष्टकांतिर्यत्रस्था
नाधोधोविलिख्यतएवांशाकात्प्रकल्प्यतत्रैकपार्श्वेक्रांतेश्चापांशाकान्कृत्वादगग्रेतिर्यग्रेखांविधायतदंतरेतद्भोग्यखंड
विलिख्यततःपंचदशकोष्ठाक्रांत्यंतरेतिर्यग्रेखांकृत्वातदंतरेपिभोग्यादीनिविलिखेत् एवमुभयत्रखंडकोरेरेखाणां
परस्परतिर्यग्रेखासंचरणेवरावशेषदेकेकंखंडकंभुक्तभोगारीत्यासतेदृस्थंभवति तस्यचापांशाकाख्यात्याःतन्मध्ये
न्यरेखासंचरणंभावृत्तरेकस्यमेचदृश्यते एवमेष्यपातोगतपातेतुउभयोर्गतचापांशान्दत्वाभोग्यात्एवस्थानि
खंडानिपूर्वरीत्याविलिखेत् एवंलिखित्वापरस्परतिर्यग्रेखासंचरणांतरालांशास्तएवस्वस्वखंडकानांगुणकाअपि

165
1917

प्रत्यक्षंभवति इतिविलिख्यछायानिरयनीयमिति तद्यथा क्रांतिभोग्यखंडं२५२चापांशा५शरभोग्यखंडं७० चापां
शा९एवंदृष्टांतोदाहरणेदृधाधिक्षेत्यादिनासर्वेषांतत्तद्गुणकानामुक्तत्वात्तत्तिः प्रत्यक्षेवभवति अथगतेष्ययोर्लक्षणांतर
माह अपक्रमस्येति चंद्रक्रांतेर्यद्भोग्यखंडंतद्यदिशरखंडाद्भोग्याद्बुध्यतेतदागतेष्यस्य व्यत्यासःस्यात् तस्मादिति
अत्रोपपत्तिः चंद्रोयत्संध्यासन्नोभवतितदासन्नस्क्रांत्यतःएवतोवाक्रांतिमंडलविमंडलयोःसंपातः
तदेतल्लक्षणंसंभवोभवति चंद्रस्यस्फुटाक्रांतेश्चापवपतेपरीत्यात् दृक्पपन्नं अथपातकालस्यस्व
स्थानमाह अत्रक्रूरखंडभाजिताइति व्या० अत्रक्रूरखंडकेनत्रिरवाश्चिदस्रनाडिका भाजिताःसंख्यः
पातमध्यासरतोग्यतश्चतत्रमाणिकास्थितस्यानाड्यादिस्थितिःस्यान्नाड्यादिस्वस्वार्थं अस्यापव
र्तिः मानेक्यखंडकलाभयं ३२।२८ तथापंचदशभागानांनाड्यः२७।३०अग्रतोनुपातः स्फुट
खंडेनएतावत्यानाड्योलभ्यंतेतदामानेक्यखंडकलाभिःकतीतिगुण्यगुणकयोर्घातः सिद्धःपाठः
पठितःत्रिरवाश्चिदस्रतुल्यः असौअत्रक्रूरखंडकेनस्फुटेनभक्तःसन्पातस्थितेनाड्योलभ्यंतएव पुनर्लक्षणां
तरमाह यदारिखेलोप्यिति तदेति व्या० यदापंचदशघ्ननाणादरिखेषुस्थापितखंडकेषुस्वांशैर्गुणितेषुआद्य
जातिषुसकलेषुधनेषुऋणेषुवाच्यतेषपिनोधस्वनागसागरा४८०धिकंभवति तदापातसंभवोनास्ति तदातस्य
विक्रूरखंडतोभागतोगतेष्यवासाध्यं अस्यापपत्तिः षट्त्र्यश्विनदृत्यादीनिखंडकानिस्थाप्यंतेतानिस्वांशघ्नानिग्रथ
ममेकस्थंचापांशहृतेनहृगुणितंअन्येपंचदशघ्नाः तेषांयोगःपरमन्नाराःपंचदशघ्नाछुद्रःसनूनोधस्वनागसाग
राधिकंनवतीतितदेवांयादितुचापांशबहवअनुचन्नारखंडेभ्यःकृज्यंतेनतदेतत्पागुक्तलक्षणाभावात्संभवोस्ती
तिवेदितव्यं तत्साधनंपागुक्तमेवतदास्थितिसाधनांतरमाह तथान्नारावशेषकमिति व्या०॥तदातेनेवप्रका
रेणान्नारावशेषकंरवनागसागरेभ्यउनंभवतितदासंभवोभवति तदातन्नवभमंत्यखंडहृतंकृत्वादलीकृतंसतपूर्व

तःपरतश्चस्थितिर्भवति अत्रोपपत्तिरेषैराशिकेन तद्यथा यद्येतत्खंडस्यपृथ्वंचाशत्५२पंचदशभागालभ्यंतेत दासनेकस्यद्वात्रिंशल्लवप्रमाणस्यकियंतइति फणकगुणकयोर्घातःखनागसागराअस्माद्येतत्खंडेनाप्तायेभा गास्तेनवघ्नाद्विहृताःसंतोघटिकाःस्युः अतोनवघ्नदलीकृतमित्युक्तं अथयातकालस्यनियमउच्यते मा नयोगखंडतइति चंद्रसूर्ययोर्मानयोगाद्धीनाधवाक्रांत्यंतरंस्वल्पंभवतितत्तावत्क्रांतिसाम्यमेव तावदेवस्यु पातस्यस्थितिरस्तीतिवेदितव्यं यतउक्तं पातस्थितिकालांतमंगलत्वंनशास्यतेतेनैः स्नानजपहोमादिकमत्रो पैतिरवतुरुद्रिं॥ ॥इतिनवमोधिकारः॥ ॥अथग्रहणसंभवाधिकारः॥ विघ्नोमासगणइति यस्मिन्मासे ग्रहणसंभवोवीक्ष्यतेतन्मासस्यमासगणःसाध्यः सविघ्नःकार्यः त्रिभिर्भाज्यः फलंलवादियाद्यं अंशास्था नेदृग्गतंशुद्धं कार्यं पुनर्गतादृस्यअन्यदृस्थांशायकमितिविशांशैनयक कार्यं पुनर्बाणोक्तार्कघटीफलंशरहृत सत्तस्मिन्नेवांशास्थानेस्वर्णंकुर्यात् तेलवामासगणसंमितेर्गटैः राशिभिर्फक्ताः कार्याः एवंसतांअंशास्त्रि शद्भक्तात्तथंराशिस्थानेसंयोग्यतत्रहादशभिर्भागोहार्यः शेषाद्यंलब्धाःभगणाःतेऽत्रप्रयोजनाभावान्नग्रा ह्याः इतिराश्यादिःसपातोर्कोभवति एवंचंद्रग्रहणेसंभवति अथरविग्रहणसंभवेतस्यसपार्कस्यराश्य ङ्कमितिपंचदशभागाः संयोज्याःससपातार्कोभवति तद्भुजस्थलवाः स्वकीयाङ्कसहिताःसंतः अंगलाद्यः शरःस्यात् अत्रोपपत्तिः यदिकल्पचांद्रमासैः५३४३३३०००० सपातार्कराश्यः५४५२७७३४०९८ लभ्यंतेतदैकेनचांद्रमासेनकिमिति सपार्कराशीनांचांद्रमासाभागहारःलब्धंनाड्येकत्रोत्थं९१९४४३४०१८ त्रोपाद्राश्याद्यंफलंग्राह्यं ततःमासेकस्यसपार्कोराश्याद्यः ९।०।४०।९४।१३। त्रिभिर्मासैरंशाद्ययंप्राप्यते॥ अतोमासगणाद्विघ्नःत्रिहृदित्यंकृतइति ग्रंथारंभेऽर्कपातयोःक्षेपयोगोमासाद्धुवकःकृतोजातोरा शिनवकंभागद्वयकृतंतस्यभागादिमितातेकगदित्यपपन्नं वर्षाभ्रदस्रांशइति मासेचतुर्दशविकलासपंचाशा

वर्धंततोद्वादशभिःसप्तभिर्भागैर्हृतेयत्तत्कलाभयंलभ्यतेसएकोंशकस्यविंशतिभागाः तस्माद्वर्षाभ्रदस्रांशायकमित्यु क्तंयद्व कंघटीफलंशरहृतंयत्तदंकफलस्यघटिकानामंशाःस्युरितियद्युयंशैरंकाप्तंतद्युक्तंतस्मान्मास तुल्यैरंशभिर्यत्फलंएइत्युक्तंमेषंपूर्णमास्यांतोभ्रवकोजातः तस्यराश्यर्द्धेक्षिप्यतेसदृग्गतोभवतीतिस्फुटं तद्धाहोः रंशाः स्वार्थंयत्फलाःसंतःशरोभवतिजीवाकरणेप्रथमखंडमेकविंशति २१ ततःरुगमार्थंविंशतिःकल्प्यापवर्त्तनतः अं शानांविंशतिगुणःद्वादशभागहारः अतोंशाद्विघ्नाःसंतोजीवास्यात् सविघ्नीकृतांशाजांगलाद्यंशरःस्यात् प्रथमांशा द्वाभ्यांगुण्यात्ततस्त्रिभिर्गुण्याः एवंषड्गुणाजाताः ततश्चतुर्भिर्हृताइतिरूपेभागहारोद्भुणकःसाईतुल्यस्तस्माच्छिज्या द्वैयक्ताइत्युक्तं सजांगलादिशरःस्यात् इत्युपपन्नं अथसूर्यग्रहणेतुनत्यासन्नस्फुटोभवतीतिविकर्मस्थलशरो न्यउच्यते दृग्गतइति दृग्गतकालिकंनतंकृत्वातस्यांघ्रिश्चतुर्थांशइतिनतनाडिकानांचतुर्भिर्भागेहृतेलब्धाराश्य यः शेषत्रिंशद्भिःसंगुण्यपुनश्चतुर्भिर्भागेहृतेभागालभ्यंते इतिराश्याद्यंफलंग्राह्यं तेनदृग्गतकालिकोग्रहाद्यो रविः प्राक्कपालेरहितःपश्चिमकपालेयुक्तःकार्यः इतिकृत्वासएवायनांशैर्युक्तःकार्यः तस्यभुजंकृत्वाभागाद्या गुणःकार्यः तेनोनाहताःशैलाःकार्याः ७ पुनर्हिगुणाश्चकार्याः सालवादिःक्रांतिर्भवतितदोनःस्वाक्षतःप्राग्व न्नतांशाःसाध्यास्तद्वदंशाश्चतुर्थाश्चनतिः तस्मात्प्रागापीतःशरःसंस्कृतःसन्नसकृद्ग्रहेस्फुटोभवति अस्यो पपत्तिः नतघटिकानांचतुर्थांशेनपूर्वकपालेहीनार्कःसन्नसपातार्कःक्रियतेतस्मिन्लग्नंस्थलभासन्नंभवति त त्रसकृत्कार्यंकृतं अन्येपंचमांशेनहीनयुक्तःसूर्यःकृतः तदुक्तिमदितिसंभाव्यते चतुर्थांशोत्थंतस्थलोनवृत्त रितोदृश्यते तद्दृग्ग्रहानाहृताःशैलाइतिस्थलाःक्रांत्यंशाःपरमाश्चतुर्विंशतिरेव एतेस्वल्पांतरत्वाद्दृगीक्षिता वेदांशमितानतिरितिस्थलत्रिंशद्दृग्ज्यावद्दृश्यंते ततःपरंसातिरिताभवंतीतिसर्वमुपपन्नं अथशरेभास्य ग्रहणसंभवास्तीतिनवेत्युच्यते गोचंद्राहिमगौरिति हिमगोश्चंद्रस्यएकोनविंशतिभागेक्यखंडं तत्रेंःसूर्यस्य

भवा११एकारद्वामानेक्यरवंउंशरेतऋूनेग्रहणंभवेदितिबुधैमतिर्मद्दिः पुरासंभवश्चिंत्यः पश्चात्तर्वग्रहणोपयोगि
बलनमानशराद्यंसाध्यमिति चक्राद्ध्रुति मध्यमार्कतमसोर्योगहिघ्नोहियकार्यः अस्योपपत्तिः ग्रंथारंभेहितौ
यस्यकक्षं माघ३घ१८हितौवर्तमानः तस्माद्दियकेवर्तमानोभवेत् अत्रविशेषोस्मन्मतेयस्तत्रचक्रायोगः सदा
पर्वविनैवज्ञेयः ग्रंथारंभेयतःकतिपर्वव्यागतातिरोत्वा तदारंभेद्दिघ्नीयः तस्माद्दियकतुति अथवायोगोराश्यः
२भगाः१८कलाः१८अनेनराश्याद्येनकक्षः कार्यः ततः सप्तभिर्भाज्यः यतः शेषंतेगताःवर्तमानस्यराश्याद्यंक्ति
मितिन्तेयं तद्यथा ग्रंथारंभेकल्पादेरुभयोर्भगणाद्योयोगः भगणाः २०७ २०४५०२४ राश्यादि २।१८।१८ अ
स्मिन्द्विगुणितेसप्तावशेषंभगणाः २राश्यायः७भागादि ४।३५।२२ इक्कपपन्नेतस्मात्सप्तभक्तावशेषकमिति
विरंच्यादिकःपर्वेशाःस्यात् आसीत्सज्ज्ञनधाम्निविज्जलनिधेर्नाभिल्यगोब्जोद्भिजःश्रीतस्मार्तविचारसाकुशलो
सोजन्यरत्नाकरः ज्योतिर्विदितलोकमहेश्वरइतिख्यातःक्षितौस्वेर्गणेः स्वल्पैर्नुः करणंकृतंग्रहसमिदंचक्रेकविर्भास्क
रः इतिश्रीभास्कराचार्यविरचितस्यब्रह्मतुल्यस्यश्रीनाभदासात्मजपद्मनाभविरचितायांनाभिदृटीकायांवास
नाभाध्येग्रहणसंभवादिकोदशमः समाप्तः॥१०॥ ॥समाप्तोयंग्रंथः॥ श्रीराम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥सुंदरसिद्धांतोक्तो।भगर्भतोरसरसेषुवाक्षीषुसप्तैः५१५८५नीतांशुकंदलमलंजलगोलरूपंदत्ताभ्रषट्नृ
पमितैः१६५० वाक्षीजंकविनुत्तेजोमयंगजगजांबरसिद्धवेदैः ४२४०८८॥१ उक्तंकृतंनगनगानलनंदनागतर्कैः
६८ ३७० कुजोनवकुषट्रसनागसप्तैः१२८५६९२ जैवंगजेंत्रिशरारितगम्भीनांगे८९७६५३८ मंदेध
राद्रीनवर्तीदुगजन्मनेत्रैः२०३१ ०७१ पातोनगोक्षयतिभ्रमितयोजनानि ११८५८ रवेर्ब्रजंत्यनुदिननिजवर्त्म
निने वक्षःशरारसनेत्राग्निभूवेदपक्षे २४१३५२५८ धीयसीसकलदूरमंडलंतारकाणां समदुभिरदृश्ये
रकिंनंदरत्नतारोर्ध्वरकगपरिबंधधारयामासवेधा१अथबिंबमानं स्याद्योजनेरुचतरेश्चभसेविंबस्यसंख्याक

169
1913

श्रितास्त्वतेषां षष्टाध्वबो४८०चस्यषनंदरुद्रा२९०सोम्यस्यभूकक्ष्यखरुद्रचंद्रा ११९०२भानोर्द्विदस्त्राक्षर
साः६५२२कुजस्यपंचाष्टनागेंदुमिता१८८५कक्षोश्च खाष्टांगभूपाश्च१६५१०रवेर्बाणबाणानंदाब्धिनो२२५५०भू
र्यकक्षस्यचोक्ता३॥ अथकक्षेर्नृद्विशेषेतमि ७तिर्मनुर्विधिर्दिनेसनवस्त्वतुर्दृग् रुतसमासमसंधिकतेश्चतेत्र
यमवेषुसहस्रकगंदिनं ४॥ ॥समाप्तः॥ ॥ ॥राम् शुभंभवतु ॥ ॥राम्॥ ॥

राम्
३५

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

इतिनर्मदटीकासमाप्तः॥

३६